

ANALIZA GRANIC CHEŁMIŃSKIEGO PRZEDMIEŚCIA W PERSPEKTYWIE HISTORYCZNO-GEOGRAFICZNEJ

Opracowali:
Anna Zglińska
Cezary Kardasz
Szymon Spandowski

Stan badań

Historia Torunia była przedmiotem zainteresowania badaczy, głównie historyków, od wielu dziesięcioleci. Opisy i opracowania dziejów miasta powstawały już w okresie nowożytnym, a ich wyraźna intensyfikacja nastąpiła wraz w XIX stuleciu z narodzinami nowoczesnych narodów i dążeniem do uzasadnienia przynależności państwowej miasta¹. Badania koncentrowały wówczas na topografii zespołu staromiejskiego, dziejach politycznych miasta i regionu. Zainteresowanie historią poszczególnych części miasta przyszło znacznie później. Podstawowym opracowaniem wykorzystywanym w niniejszej analizie jest wielotomowa Historia Torunia wydawana przez Towarzystwo Naukowe w Toruniu pod redakcją Mariana Biskupa². Szczegółowe analizy dotyczące historii Przedmieścia Chełmińskiego w okresie przednowoczesnym oparto o opracowania Tomasa Jasińskiego³ i Krzysztofa Mikulskiego⁴ poświęcone przedmieściom i socjotopografii miasta w tym okresie. Ważnym źródłem informacji, szczególnie ze źródeł kartograficznych, był Atlas Historyczny Miast Polskich poświęcony Toruniowi⁵. Dzieje Przedmieścia Chełmińskiego w okresie XIX i XX wieku, za wyjątkiem prac związanych z rozbudową twierdzy Toruń, mimo bogatej bazy źródłowej nie były dotychczas przedmiotem szerszego zainteresowania historyków⁶. W niniejszym opracowaniu obok dostępnej literatury przedmiotu wykorzystano także szereg materiałów archiwalnych, w tym akt katastralnych, akt budowlanych oraz publikowane jak i niepublikowane materiały kartograficzne przechowywane w Archiwum Państwowym w Toruniu⁷.

¹ Jako przykład można wskazać: C. G. Praetorius, J. E. Wernicke, *Topographisch-historisch-statistische Beschreibung der Stadt Thorn und ihres Gebietes die Vorzeit und Gegenwart umfassend*, Thorn 1832.

² *Historia Torunia*, t. 1-3, red. M. Biskup, Toruń 1992-2006.

³ T. Jasiński, *Przedmieścia średniowiecznego Torunia i Chełmna*, Poznań 1982.

⁴ K. Mikulski, *Przestrzeń i społeczeństwo Torunia od końca XIV do początku XVIII wieku*, Toruń 1999.

⁵ *Atlas Historyczny Miast Polskich*, t. 1: *Prusy Królewskie i Warmia*, z. 2: Toruń, red. A. Czacharowski, Toruń 1996; R. Czaja, R. Golba, C. Kardasz, J. Kłaczek, Z. Kozieł, K. Mikulski, A. Pilarska, A. Zielińska *Atlas Historyczny Miast Polskich*, t. 1: *Prusy Królewskie i Warmia*, z. 8: Toruń, t. 2, Toruń 2019.

⁶ Prowadzono szereg prac archeologicznych: T. Górczyński, R. Kaźmierczak, *Przedmieście Chełmińskie w świetle badań archeologicznych*, w: *Toruń Średniowieczny i nowożytny*, red. J. Chudziakowa, Toruń 2011, s. 21-46.

⁷ *Wojewódzkie Archiwum Państwowe w Toruniu. Informator o zasobie*. oprac. K. Ciesielska. Toruń 1977; H. Piskorska, *Zbiory kartograficzne Archiwum m. Torunia*, Toruń 1938.

Chełmińskie Przedmieście w średniowieczu i okresie nowożytnym

Lokowana najprawdopodobniej w końcu 1232 roku w Starym Toruniu osada kupiecka translokowana na obecne miejsce w 1236 roku od tego momentu rozwijała się zgodnie z tezą o wielofazowej ewolucji średniowiecznych miast (Stare Miasto – Nowe Miasto – Przedmieścia)⁸. W pierwszym okresie miasto rozwijało się wokół tzw. Wyspy (niem. Werder) zlokalizowanej pomiędzy dzisiejszymi ulicami Żeglarską, Szeroką, Łazienną i Przy Kościele św. Jana⁹. W połowie XIII stulecia podjęto decyzję o rozszerzeniu obszaru miasta lokacyjnego w kierunku północno-zachodnim wytyczając dzisiejszy Rynek Starego Miasta, gdzie po 1259 roku rozpoczęto budowę domu targowego (sukiennic). W 1264 roku na wschód od ośrodka staromiejskiego lokowano Nowe Miasto Toruń. Wzorem gmin lokowanych na obszarze Rzeszy na rozwijających się na patrymonium miejskim przedmieściach w pierwszym okresie znalazły się szpitale i młyny oraz cegielnie i rzeźnie miejskie¹⁰. Już w połowie XIII wieku zarysowały się późniejsze przedmieścia Portowe (szpital Ducha św. lokowany 1242, klasztor benedyktynek 1311), Mokre (1258), Starotoruńskie i Rybaki (Żabi Młyn 2. poł. XIII w., cegielnie po 1330 r.) Jakubskie i Chełmińskie (szpital św. Jerzego ok. 1262, kaplica św. Wawrzyńca ok. 1263 r.)¹¹.

Przedmieście chełmińskie doskonale obrazuje tezę o lokowaniu na przedmieściach szpitali. Obok wzmiankowanej wyżej kaplicy św. Wawrzyńca w 1327 roku siedzibę otrzymały benedyktynki, a w drugiej połowie XIV w. obok klasztoru powstał kościół św. Krzyża, który spłonął w 1391 roku. Odbudowany kościół zniszczono po raz kolejny w 1414 roku na rozkaz władz zakonu niemieckiego w celu ułatwienia obrony przed wojskami polskimi. Można przypuszczać, że zniszczono wówczas także znaczną część zabudowy przedmieścia. W kolejnym roku benedyktynki otrzymały siedzibę na Przedmieściu portowym gdzie klasztor funkcjonował do połowy XVII stulecia¹². W początku pierwszej połowie XV wieku obok odbudowanej wcześniej kaplicy św.

⁸ K. Blaschke, *Altstadt – Neustadt – Vorstadt. Zur Typologie genetischer und topographischer Stadtgeschichtsforschung*, Vierteljahrschrift für Sozial- und Wirtschaftsgeschichte, Bd. 57, H. 3 (1970), pp. 350-362.

⁹ K. Mikulski, *Przestrzeń*, s. 28-29.

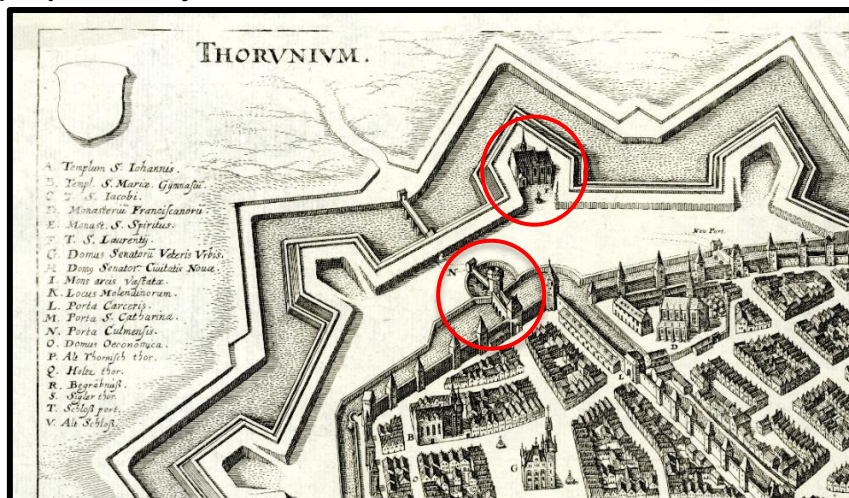
¹⁰ R. Czaja, *Socjotopografia miasta Elbląga w średniowieczu*, Toruń 1992, s.

¹¹ K. Mikulski, *Przestrzeń*, s. 41 nn.

¹² Tamże, s. 44

Wawrzyńca miasto ufundowało szpital dla ubogich. W badaniach archeologicznych fundamenty obu budowli odkryto na terenie plant pomiędzy Muzeum Etnograficznym i siedzibą władz miasta¹³.

1. Fragment planu Torunia autorstwa M. Meriana z 1641 roku z oznaczoną Bramą Chełmińską i kaplicą św. Wawrzyńca.

Źródło: Curioses Staats und Kriegs Theatrum in Polen, durch unterschiedliche geographische, topographische und historische Land-Carten, Grundrisse und Prospect; Polona (dostęp z 01.02.2023).

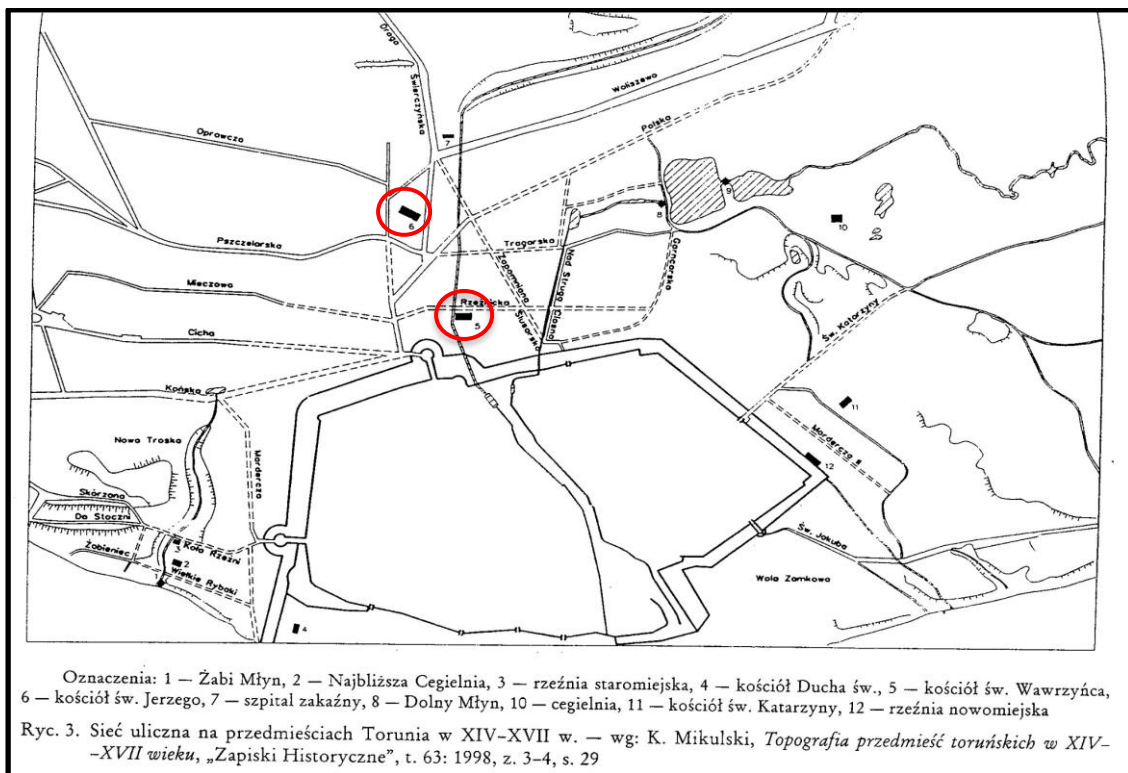
Poza kaplicą św. Wawrzyńca, nieco dalej na północ ok. 1262 roku ufundowano kościół św. Jerzego, który związany był ze szpitalem dla trędowatych (leprozorium). Od połowy XIV wieku kościół św. Jerzego był kościołem parafialnym dla przedmieść toruńskich. Jednocześnie był to najstarszy kościół przedmiejski w Toruniu¹⁴. Zabudowania szpitala w początku XVII wieku zamieniono na plebanię i kapliczkę. Po wygaśnięciu trądu w pierwszej połowie XV wieku szpital przekształcono w szpital-przytułek. Kościół zlokalizowany był w północno-zachodniej części skrzyżowania dzisiejszych ulic Aleja Solidarności/Szosa Chełmińska i Czerwona Droga, natomiast budynek szpitala w rejonie dzisiejszego skrzyżowania ulic Szosa Chełmińska i Grudziądzka¹⁵.

2. Sieć uliczna na Przedmieściach Torunia w XIV-XVII w. z oznaczonym kościołem św. Wawrzyńca i św. Jerzego).

¹³ B. Wasik, *W kwestii lokalizacji „zaginionego” kościoła św. Wawrzyńca w Toruniu*, Rocznik Toruński, t. 42, 2015, s. 276.

¹⁴ G. Fałkowski, *Toruński szpital trędowatych św. Jerzego*, Rocznik Toruński, t. 12, 1977, s.

¹⁵ K. Mikulski, *Przestrzeń*, s. 44.

W początku XIV wieku obszar Przedmieścia chełmińskiego był jeszcze słabo zaludniony. Zajmowały go głównie ogrody, stałe osadnictwo istniało tylko przy trakcie na Chełmno, a część działek przy kościele św. Jerzego posiadali rajcy staromiejscy¹⁶. Wraz z rozwojem tego terenu około połowy XIV wieku narodziła się koncepcja jego przestrzennego uporządkowania i połączenia istniejących traktów (trakt chełmiński, trakt z Bramy Prawej, Polska Wieś) z nowymi wytyczonymi równoległe do murów Starego Miasta. W drugiej połowie XIV wieku przedmieście było już gęsto zaludnione o czym świadczy powołanie w 1386 roku odrębnego sądu ławniczego (spraw cywilnych), którego siedziba znajdowała się za Bramą Chełmińską między ulicami Końską i Mieczową¹⁷.

Centrum układu urbanistycznego Przedmieścia chełmińskiego stanowiła ulica Przedbramie Chełmińskie/Kołodzieje (1394). Na wschód od niej prowadziły ulice Cicha, Mieczowa, Pszczelarska

¹⁶ Tamże.

¹⁷ Tamże, s. 46.

i Oprawcza (1394: circa sanctum Georgium prope ortones; w 1604 roku określona jako Chełmionka). W kierunku wschodnim prowadziły ulice Rzeźnicka i Tragaraska, dalej w kierunku północno-wschodnim Polska i Waliszewo, z Bramy Prawej (w ciągu dzisiejszej ulicy Dominikańskiej) prowadziły ulice Ślusarska, dalej Zapomniana, Ciasna, dalej Nad Strugą oraz Garncarska/Polska Wieś¹⁸.

Przedmieście Chełmińskie było najbardziej zaludnionym z toruńskich przedmieść, w 1394 roku zamieszkiwało tu aż 66% wszystkich podatników z przedmieść staromiejskich. Stosunkowo gęsta zabudowa, na którą składały się przeważnie działki mieszkalne z niewielkim zapleczem gospodarczym pokrywała obszar pomiędzy Kołodziejami a stawami młyńskimi (dzisiejszym Kaszownikiem), w okolicy kościoła św. Jerzego znajdowały się ogrody i kilka winnic. Zachodnia część Przedmieścia (od ul. Cichej do traktu chełmińskiego) pełniła funkcje mieszkalno-ogrodnicze. Świadczą o tym duże działki przeznaczone pod ogrodnictwo oraz nazewnictwo ulic (ul. Pszczelarska). W początku XVII stulecia na Przedmieściu Chełmińskim (kwartały św. Jerzego i św. Wawrzyńca) znajdowało się łącznie 372 działki, z czego aż 165 stanowiły działki mieszkalne i mieszkalno-ogrodowe¹⁹.

Już nazwy ulic wskazują na strukturę społeczną mieszkańców i charakter przedmieścia. Dominowali rzemieślnicy: przedstawiciele rzemiosł związanych z obróbką skór (głównie szewcy), rzemiosła związane z transportem (kołodzieje, woźnice), obróbką metali (kowale, nożownicy, ślusarze) i ludność rolnicza trudniąca się uprawą i hodowlą zwierząt. W okresie nowożytnym swoje posiadłości (ogrody/wille) mieli tu także toruńscy patrycjusze²⁰. Na Przedmieściu Chełmińskim znajdowały się także obiekty przemysłowe – wspomniane młyny i cegielnia we wschodniej części oraz handlowe – targ koński i bydłęcy przed Bramą Chełmińską, kramy zajmowane przez szewców.

W 1637 roku władze miasta wydały wilkierz (akt prawa wewnętrznego) dotyczący podziału i funkcjonowania przedmieść. Rozdział pierwszy poświęcono określeniu granic poszczególnych części terenów przedmiejskich. Obszar Przedmieścia Chełmińskiego pokrywał się z dwoma kwartałami - św. Jerzego: od Bramy Starotoruńskiej (była zlokalizowana u wylotu dzisiejszej ulicy

¹⁸ K. Mikulski, *Topografia przedmieść toruńskich w XIV–XVII wieku*, Zapiski Historyczne, t. 63, z. 3–4, s. 29.

¹⁹ K. Mikulski, *Przestrzeń*, s. 66-67.

²⁰ K. Mikulski, *Topografia*, s. 32.

Kopernika) do Bramy Chełmińskiej, oraz św. Wawrzyńca: od Bramy Chełmińskiej po Bramę Prawą na północ sięgając po Stawy Młyńskie i szpital zakaźny²¹.

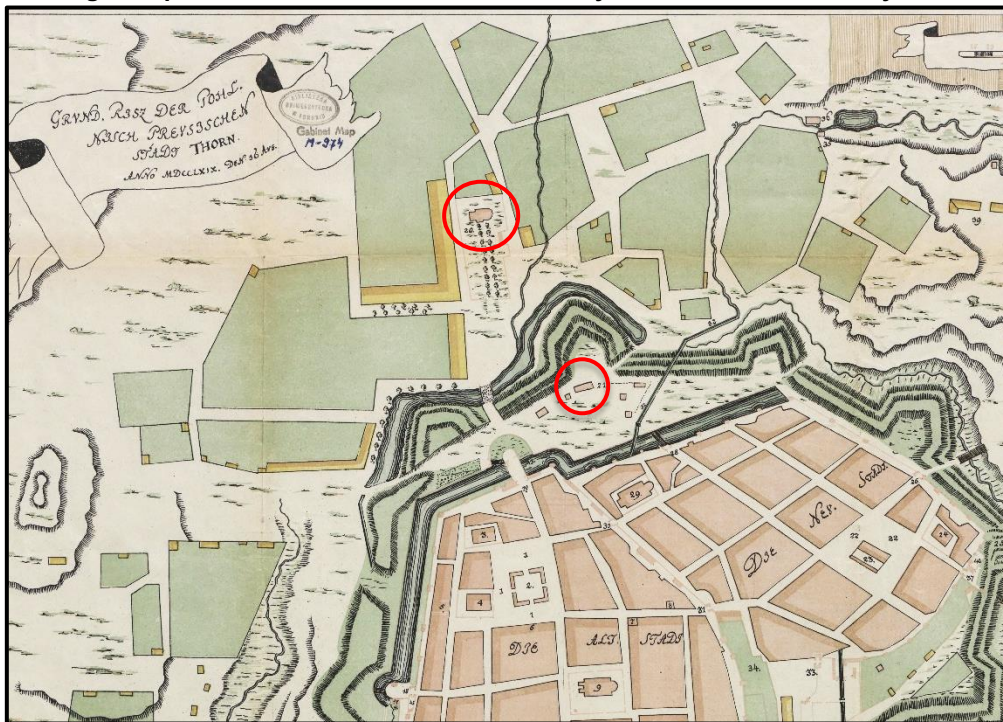
Zarysowany wyżej układ przestrzenny Przedmieścia Chełmińskiego uległ częściowemu zniszczeniu wskutek pożaru przedmieść w 1629 roku, a następnie dalszej degradacji w związku z rozbudową fortyfikacji bastionowych w latach 40. XVII wieku i wojnami polsko-szwedzkimi. Dotychczas najlepiej rozwinięta część przedmieść kwartał św. Wawrzyńca utracił swój charakter ulegając agraryzacji. W początku XVIII wieku na Przedmieściu Chełmińskim odnotowano łącznie 34 podatników z czego tylko 9 w kwartale św. Wawrzyńca i 25 w kwartale św. Jerzego²². W późniejszym okresie kwartał św. Wawrzyńca został zlikwidowany, a jego obszar włączono do kwartały św. Jerzego (przed 1729 r.). Upadek przedmieść był wyraźnym znakiem załamania się potencjału gospodarczego Torunia. W XVIII wieku nie pamiętano już nawet nazw ulic Przedmieścia Chełmińskiego²³. Zapaść demograficzną Przedmieścia Chełmińskiego (w źródłach kartograficznych z przełomu XVIII/XIX wieku określanego mianem Przedmieścia św. Jerzego) potwierdzają źródła kartograficzne, które ukazują niemal zupełny brak trwałej zabudowy za wyjątkiem kościoła św. Jerzego.

²¹ M. Superczyński, *Wilkiery dla przedmieść Torunia z 1637 roku*, Rocznik Toruński, t. 44, 2017, s. 90-91.

²² K. Mikulski, *Przestrzeń*, s. 66.

²³ Tamże, s. 69.

3. Fragment planu Torunia z 1769 roku z oznaczonym kościołem św. Wawrzyńca i św. Jerzego

Źródło: Grund-Riss der Pohlisch Preussischen Stadt Thorn 1769; KPBC, M-974.

4. Plan oblężenia Torunia w 1658 roku z zaznaczonym kościołem św. Jerzego

Źródło: K. Ciesielska, dz. cyt., s. 44-45.

5. Plan Torunia z 1703 roku z zaznaczonym kościołem św. Jerzego

Źródło: APT, T. 147.

Koniec XVIII i początek XIX wieku przyniósł zasadnicze zmiany dla terenów przedmiejskich Torunia. Ówczesny rozwój zahamowany został I rozbiorem Polski (1772), który odciął Toruń od Rzeczypospolitej zamykając zaplecze gospodarcze. W wyniku II rozbioru Polski (1793) Toruń wszedł w jurysdykcję pruską, a w latach 1807-1815 miasto było jednym z ważniejszych w Księstwie Warszawskim²⁴. W okresie napoleońskim, w ramach odbudowy zniszczonych obwarowań zburzono w 1811 roku szpital i kościół św. Jerzego wraz z cmentarzem²⁵.

²⁴ R. Belostyk, *Napoleońska Twierdza Toruń*, Fortyfikacja, tom V, część I, Warszawa-Kraków 1998, s. 55.

²⁵ R. Heuer, *Thorn - St. Georgen. Geschichte der Georgengemeinde*, Thorn 1907, s. 81.

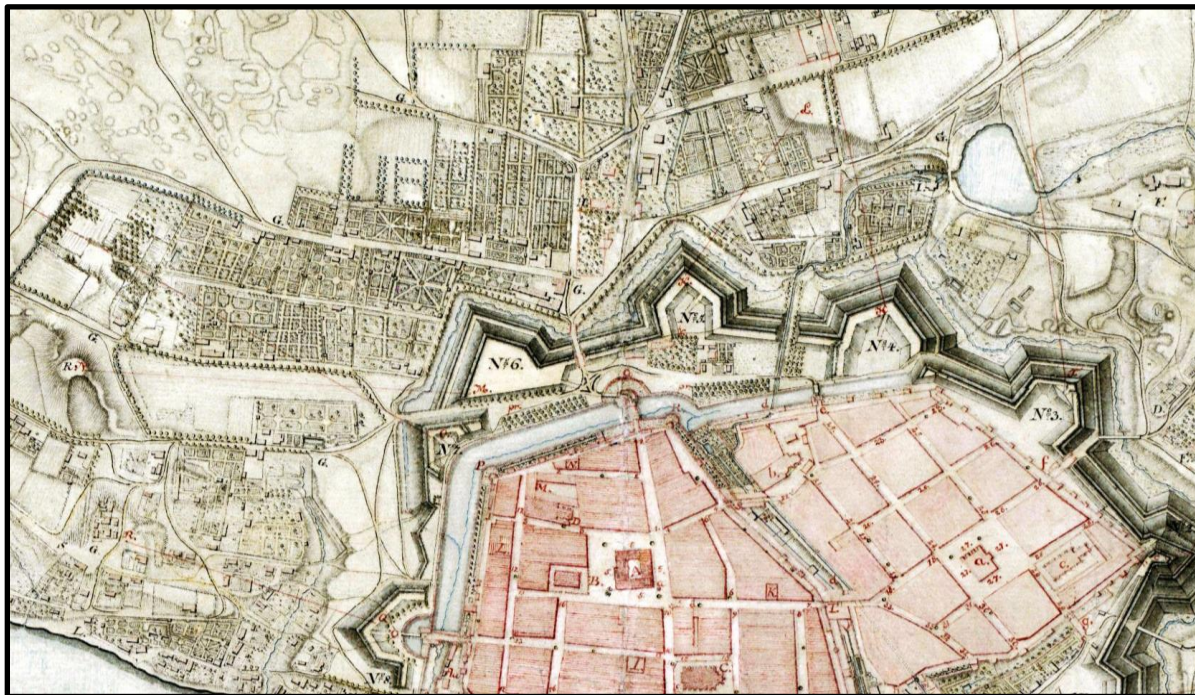
6. Widok Torunia z północy, po 1756 roku, oznaczono kościół św. Jerzego i św. Wawrzyńca

Źródło: AHMP, t. 1, z. 2: Toruń.

Obraz Przedmieścia w końcu XVIII stulecia doskonale ilustruje tzw. Plan Douglassa z 1793 roku. Widzimy obszar o charakterze agrarnym, na który składają się ogrody i tereny uprawne, z niewielką liczbą trwałej zabudowy skoncentrowanej w kilku punktach

7. Fragment planu miasta z 1793 roku

Źródło: AHMP, t. 1, z. 2: Toruń.

Przełom XVIII i XIX wieku to okres upadku toruńskich przedmieść. Na planie okolic Torunia z lat 1796-1802 widzimy Mokre, stanowiące wówczas odrębną wieś, północne przedmieścia pokrywa nietrwiała zabudowa oraz ogrody z wyraźnie zaznaczonym kościołem św. Jerzego.

8. Plan Torunia i okolic z lat 1796-1802 (fragment) z zaznaczonym kościołem św. Jerzego

Źródło: AHMP, t. 1, z. 2: Toruń.

Kolejne zniszczenie obszaru Przedmieścia Chełmińskiego ze znajdującymi się tam budynkami miało miejsce zimą 1813 roku, kiedy spalono je na rozkaz marszałka Davouta. Zabieg ten nie dał francuzom zwycięstwa jednak wraz ze zniszczeniami związanymi z rozbudową fortyfikacji miejskich ostatecznie zniszczył pierwotny kształt Przedmieścia Chełmińskiego²⁶. W 1831 roku na terenie Przedmieścia, którego obszar rozpoczął się za dawnym szpitalem (dzisiejsze skrzyżowanie ulic Szosa Chełmińska-Grudziądzka), odnotowano zaledwie 33 działki oraz 8 stajni, stodół i szop, liczbę ludności zaś na 245 osób, z czego 108 protestantów i 137 wyznawców religii katolickiej²⁷.

²⁶ M. Giętkowski, Z. Karpus, W. Rezmer, *Twierdza Toruń. Stan w latach dwudziestych XX wieku. Dokumenty*, Toruń 2016, s. 44.

²⁷ C. G. Praetorius, J. E. Wernicke, *Topographisch-historisch-statistische Beschreibung*, s. 195

9. Plan miasta i przedmieść 1816

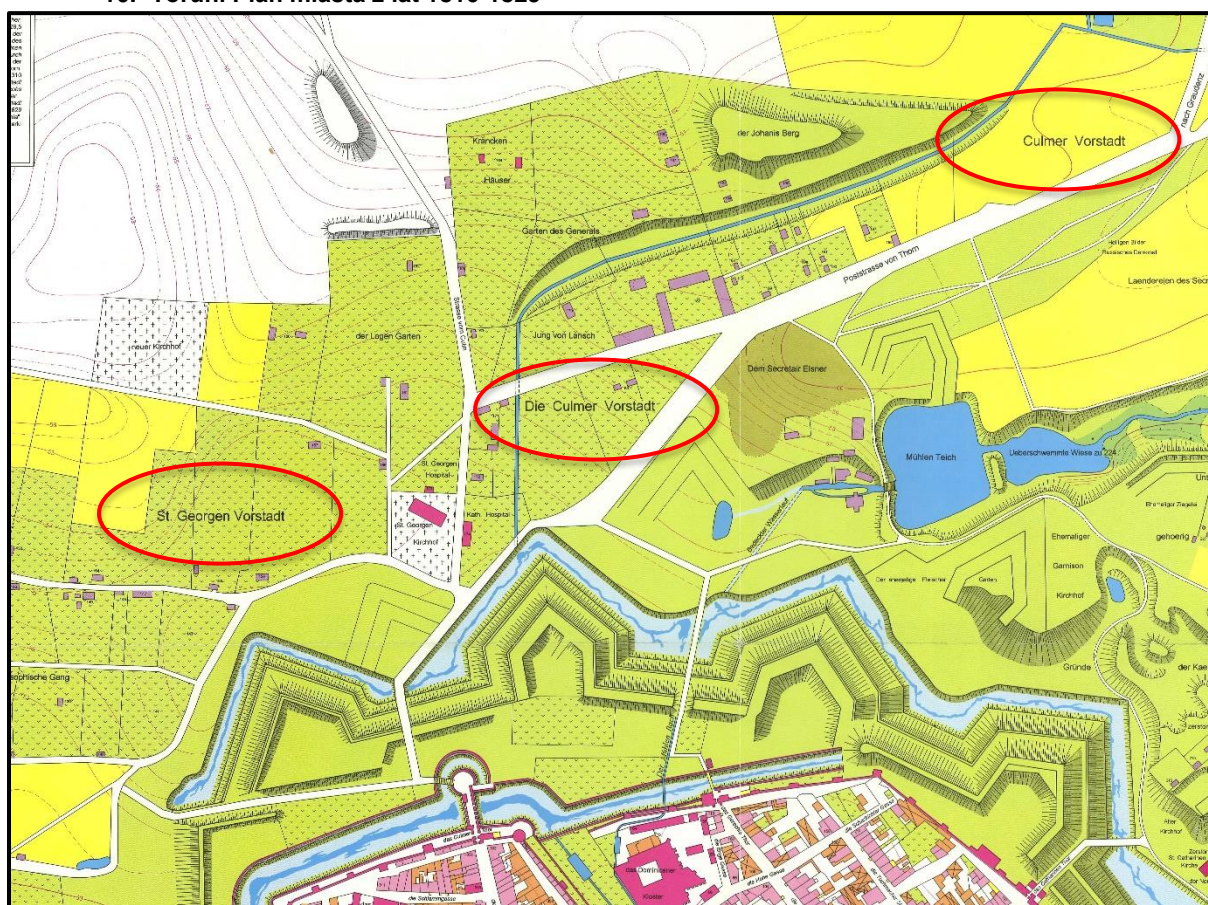
Źródło: AHMP, t. 1, z. 8.

Po kongresie wiedeńskim w 1815 roku Toruń wrócił w granice państwa pruskiego. Rozwój Przedmieścia był wówczas determinowany przez rolę miasta-twierdzy jaką otrzymał Toruń. Pierwotne przedmieścia północne w związku z rozbudową umocnień i oczyszczaniem przedpola zostały całkowicie zniszczone. W obrębie nowej linii umocnień znalazły się tereny dotychczas położone poza obrębem miasta, nadające się do zabudowy – na nich właśnie wykształciły się nowoczesne toruńskie przedmieścia²⁸. W obecnym kształcie Przedmieście Chełmińskie odradzało

²⁸ K. Biskup, J. Stankiewicz, *Miasto-twierdza – przemiany obrazu architektonicznego w XIX wieku*, [w:] *Sztuka XIX wieku z Polsce. Naród – Miasto. Materiały Sesji Stowarzyszenia Historyków Sztuki*, Warszawa 1979, s. 249.

się od końca lat 20. tych XIX wieku po zewnętrznej stronie wewnętrznej linii fortyfikacji²⁹. Analiza Źródeł kartograficznych wskazuje, że początki nowoczesnego Przedmieścia Chełmińskiego zlokalizowane były poza powstałą w latach 1823 – 1824 Nową Bramą Chełmińską, na północ od dzisiejszej ulicy Grudziądzkiej, teren na zachód od drogi na Chełmno określano jako przedmieście św. Jerzego.

10. Toruń. Plan miasta z lat 1816-1829

Źródło: AHMP, t. 1, z. 2.

²⁹ K. Biskup, J. Stankiewicz, *Miasto-twierdza*, 249.

Na przestrzeni XIX stulecia, w związku ze zmianami w technice militarnej, twierdza toruńska była modernizowana i rozbudowywana, choć największy jej rozwój po roku 1872, to już w 1824 roku wyburzono ostatecznie kościół św. Wawrzyńca. Rozbudowa twierdzy i przedmieść przyciągała robotników budujących fortyfikacje oraz nowych obywateli miasta. W 1819 roku na Przedmieściu Chełmińskim istniały jedynie 4 budynki mieszkalne, w kolejnych latach liczba mieszkańców starych Przedmieść malała³⁰.

Wiązało się to ze stałym napływem ludności, która osiedlała się głównie na przedmieściach i dostawami stosunkowo taniego budulca – drewna pochodzącego z terenów oczyszczanych pod budowę, co skutkowało upowszechnieniem charakterystycznej dla toruńskich Przedmieść zabudowy szachulcowej³¹.

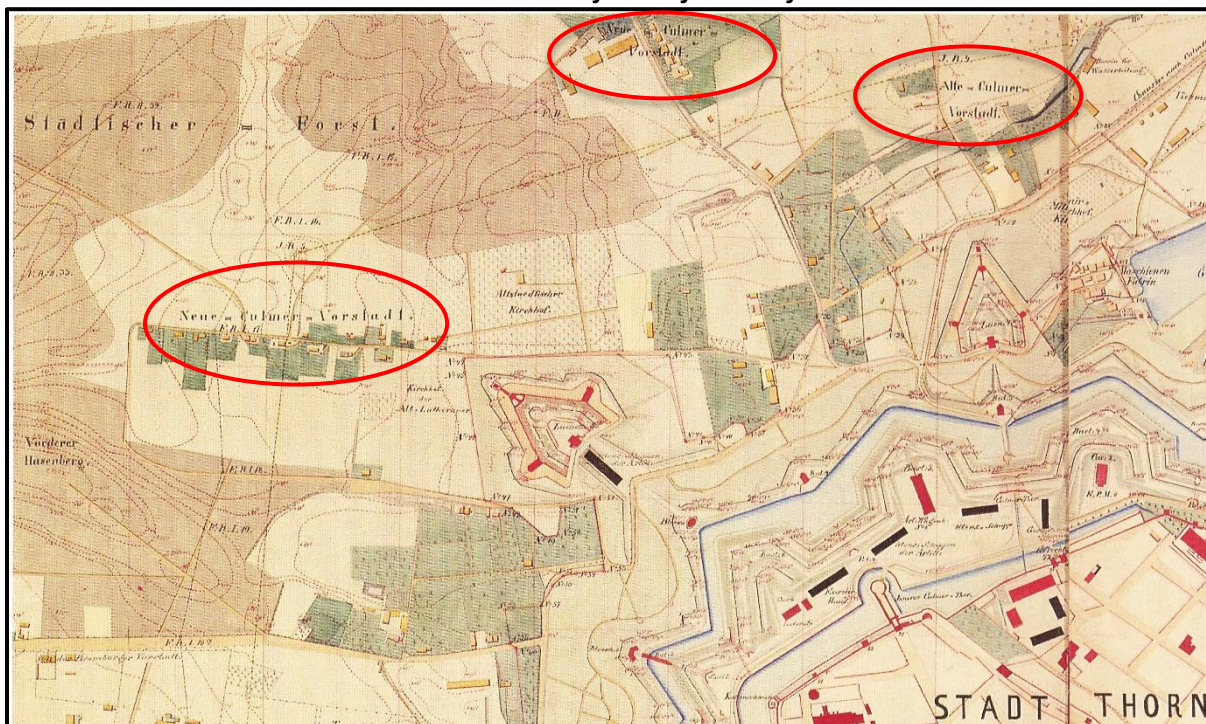
Wymuszone ograniczeniami administracyjnymi odsunięcie nowych Przedmieść od średniowiecznego centrum spowodowało ich rozwój poza obrębem pasa fortyfikacji wewnętrznych. Źródła pisane – księga adresowa Torunia – z 1876 roku wzmiankuje już Stare i Nowe Przedmieście Chełmińskie³². Analogicznie źródła kartograficzne – plan miasta z lat 1873-1877 czy odnotowują Stare Przedmieście Chełmińskie (Alte – Culmer – Vorstadt) na północ od Nowej Bramy Chełmińskiej oraz Nowe Przedmieście Chełmińskie (Neue – Culmer – Vorstadt), w dwóch lokalizacjach: na zachód od cmentarza wzdłuż dzisiejszej ulicy Gałczyńskiego i przy drodze do Chełmna (dzisiejsza Szosa Chełmińska na wysokości ulic Podgórna do Wybickiego).

³⁰ K. Wajda, *Gospodarka, rozwój przestrzenny i społeczeństwo Torunia w okresie budowy twierdzy fortowej w XIX wieku*, Fortyfikacja, tom V, część I, Warszawa-Kraków 1998, s. 107.

³¹ K. Biskup, *Twierdza fortowa 1877 – 1914*, Fortyfikacja, tom V, część I, Warszawa-Kraków 1998, s. 90.

³² *Thorner Adress-Buch für das Jahr 1876 nach amtlichen Quellen*, bearb. und hrsg. von J. Majorowski, Thorn 1876.

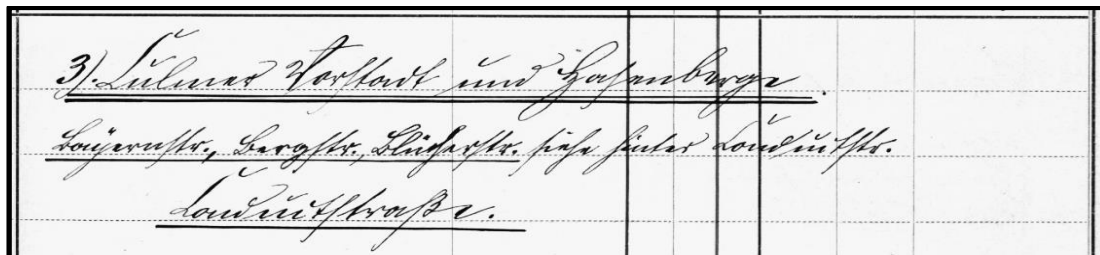
11. Plan miasta z lat 1873-1877 z oznaczonym Starym i Nowym Przedmieściem Chełmińskim

Źródło: AHMP, t. 1, z. 2.

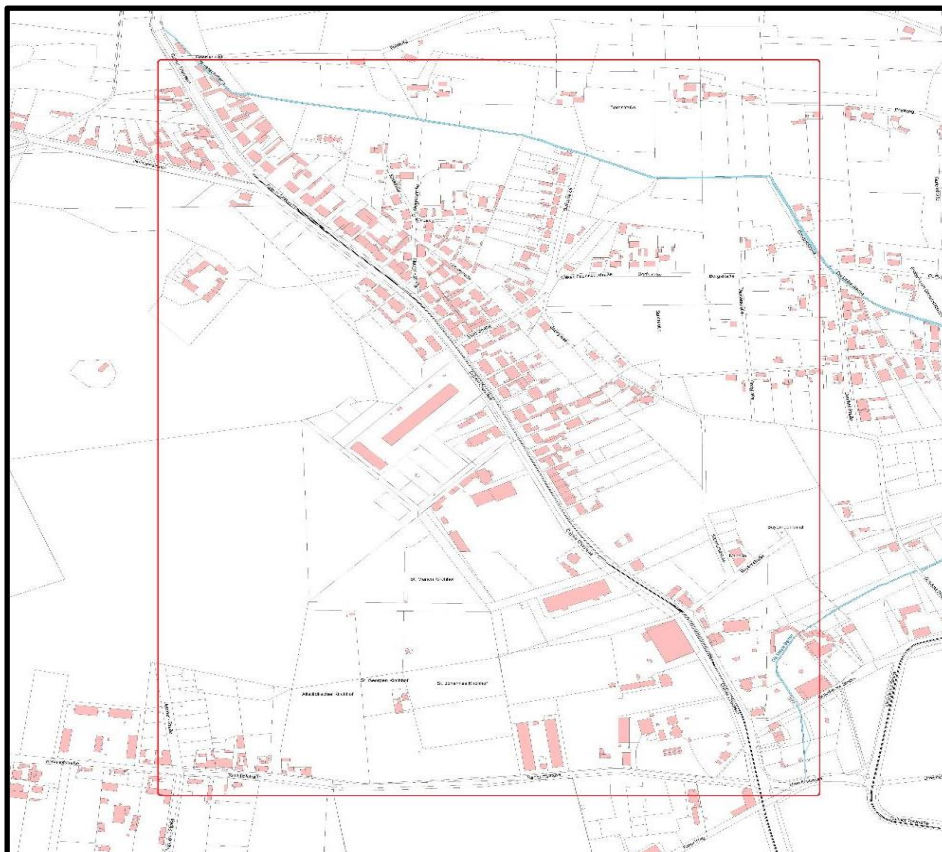
Nowinki technologiczne wymusiły intensywną rozbudowę twierdzy w latach 70.-90. XIX wieku – powstał wówczas zewnętrzny pas umocnień wyznaczając tym samym obszar, na którym rozwijały się nowe Przedmieścia. W przypadku Chełmińskiego zabudowa skoncentrowała się wzdłuż dzisiejszej ulicy Szosa Chełmińska. Wśród mieszkańców dominowała ludność robotnicza, w dużej mierze związana z pracami fortyfikacyjnymi. W początku XX wieku obszar Przedmieścia Chełmińskiego obejmował Szosę Chełmińską do skrzyżowania z dzisiejszą ulicą Wybickiego z przylegającymi działkami do granicy z Mokrym na wschodzie, na zachodzie zaś sięgał Zajęczych Górek (patrz załącznik).

12. Fragment księgi adresowej miasta Torunia z 1908 roku. Nagłówek rozpoczynający spis dla Przedmieścia Chełmińskiego: “3). Culmer Vorstadt und Hasenberge. Bayernstr., Bergstr., Blucherstr. stehe hinter Conductstr.”

Źródło: APT, sygn.

13. Fragment planu katastralnego Torunia z początku XX z zaznaczeniem ulicy Szosa Chełmińska.

Źródło: AHMP, t. 1, z. 8.

Zmiany granic Chełmińskiego Przedmieścia w XIX i XX wieku

Miasto i jego przedmieścia się rozrastały. W ostatnich latach XIX wieku władze Torunia zaczęły dążyć do ustanowienia powiatu grodzkiego. Wniosek złożony w 1899 roku został odrzucony przez ministra spraw wewnętrznych, ponieważ zgodnie z przepisami, powiat grodzki można było utworzyć w mieście liczącym co najmniej 25 tysięcy mieszkańców. W związku z tym, we wrześniu 1899 roku rada miasta podjęła decyzję o przyłączeniu do Torunia Bielani i Nowych Bielani³³. W grudniu A.D. 1899 okazało się, że bez przyłączonych terenów Toruń liczy 23.614 mieszkańców, zaś razem z nimi 24.417. Prezes rejencji kwidzyńskiej, czyli regionu, w którym znajdował się Toruń zgodził się jednak, aby do ogólnej liczby mieszkańców dodać jeszcze ludzi Wisły³⁴, dzięki czemu do budowanego na Wałach budynku starostwa (obecnie głównego budynku Urzędu Miasta Torunia) mógł się wprowadzić landrat.

Sprawa powiatu budziła spore emocje, temat pojawiał się zatem w prasie dość często. Uwaga prasy była skupiona na Bielaniach i Nowych Bielaniach, oraz na Wiesiołkach i Nowych Wiesiołkach. Gdzie znajdowały się Wiesiołki i Bielany?

Głównym punktem folwarku Bielany był dwór (Biały Dwór), późniejsza Prezydentówka i hospicjum Fundacji Światło przy obecnej ul. Grunwaldzkiej 64. Nowe Bielany znajdowały się po zachodniej stronie Szosy Chełmińskiej, na północ od jej skrzyżowania z obecną ul. Grunwaldzką. Do 2013 roku, na fasadzie budynku dawnej piekarni przy Szosie Chełmińskiej 93, zbudowanym w latach 90. XIX stulecia przez piekarza Tomasza Mieliwka, był doskonale widoczny numer 48, pochodzący jeszcze z czasów, gdy piekarnia miała adres Nowe Bielany 48. Budynek ten został zburzony w związku z rozbudową Szosy Chełmińskiej.

³³ "Gazeta Toruńska" nr 219 23. 09. 1899 r. s. 2.

³⁴ "Gazeta Toruńska" nr 291 20.12.1899 s. 3.

Dom i dawna piekarnia Tomasza Mieliwka przy Szosie Chełmińskiej 93. Budynek zburzony na początku 2013 roku. Zdjęcie Szymona Spadowskiego

Wiesiołkami nazywano natomiast folwark i piaszczyste wzniesienie, które od średniowiecza do połowy XIX wieku było jednym z toruńskich miejsc kaźni³⁵. Góra była również nazywana Galgusem (od niem. Galgenberg - góra szubieniczna), została splantowana w latach 60. ubiegłego stulecia przy okazji budowy basenu *Zespołu Szkół Mechanicznych Elektrycznych i Elektronicznych*.

³⁵ Marian Sydow "Toruń. Najciekawsze osobliwości z dawnych i nowszych czasów" ss. 41-46, wyd. Józef Landowski. Toruń, 1933 r.

Wygląda na to, że pod koniec XIX wieku obie nazwy - Bielany i Wiesiołki odnosiły się do tego samego. Przed przyłączeniem do Torunia, zarówno Bielany, jak i kolonia Bielany (a zatem również Wiesiołki i Nowe Wiesiołki) podlegały gminie Mokre. Do 1900 roku informacje na temat tych osad prasa toruńska podawała w rubrykach dotyczących Mokrego. Wśród nich znalazł się m.in. taki komunikat z listopada 1900 roku:

"Miejscowy sołtys p. Hellmich pełni za opłatą 1000 marek rocznie obowiązki wójta obwodu mokrzańskiego, do którego, oprócz gminy należą miejscowości Wrzosy (Schoenewalde), Katarzynka, folwark Wiesiołki (Weisshof) itd"³⁶.

Zgodę na przyłączenie do Torunia Wiesiołków i Kolonii Wiesiołki, ich właściciele wyrazili w październiku 1899 roku, postawili jednak warunek, aby miasto usunęło rów, którym płynęły ścieki

³⁶ "Gazeta Toruńska" nr 268. 21.11.1900 r. s. 2.

z mleczarni przy Szosie Chełmińskiej³⁷. Ostatecznie tereny te zostały włączone do Torunia wraz z sąsiadującym z nimi placem ćwiczebnym saperów (ten zaś znajdował się między dzisiejszymi ulicami Gagarina, św. Józefa i św. Klemensa) w styczniu 1900 roku³⁸.

Kolejna zmiana granic miasta w tym rejonie nastąpiła 1 stycznia 1951 roku. Wtedy to do Torunia włączono należące wcześniej do gminy Lulkowo Wrzosa, Katarzynkę i Wrzosa II. Te ostatnie znajdują się na terenie dzisiejszego okręgu Chełmińskie Przedmieście.

³⁷ "Gazeta Toruńska" nr 251. 31.10.1899 r. s. 2.

³⁸ "Gazeta Toruńska" nr 20. 26.01.1900 r. s. 2.

Między piekarnią i rakarnią - krajobraz Chełmińskiego Przedmieścia w XIX i na początku XX wieku

W drugiej połowie XIX wieku dla Chełmińskiego, podobnie jak dla pozostałych toruńskich przedmieść, rozpoczął się czas zmian. Nie były one jednak tak rewolucyjne jak w przypadku Bydgoskiego Przedmieścia, czy sąsiedniego Mokrego. Rozbudowa związana z napływem budujących twierdzę robotników, budowa kolei, wojskowej hali sterowniczej czy zakładów przemysłowych, nie zmieniła charakteru przedmieścia.

Ogrody, które znajdowały się przy południowym odcinku Szosy Chełmińskiej przetrwały do drugiej połowy lat 60. W otoczeniu zieleni stały wille należące głównie do toruńskich przedsiębiorców budowlanych i kupców. Dalej na północ znajdowały się m.in. piekarnie, restauracje, warsztaty ulokowane w przeważnie jedno- dwupiętrowych budynkach, które zaczęły znikać dopiero w drugiej połowie XX i na początku XX wieku.

Z dawnych rezydencji na szczególną uwagę zasługuje zachowany do dziś budynek przy Szosie Chełmińskiej 49-51. Powstał pod koniec lat 60. XIX wieku. Początkowo należał, wraz z obszerną parcelą, do kupca drzewnego Louisa Angermanna. W 1892 roku Angermann sprzedał nieruchomość i skład drewna spółce budowlanej Ulmer & Kaun. Tworzyli ją Bruno Ulmer – architekt z Kolonii oraz Fritz Kaun – mistrz budowlany z Torunia. W zbudowanym w stylu szwajcarskim domu mieściło się biuro firmy oraz mieszkanie Fritza Kauna i jego rodziny. Pod koniec XIX stulecia spółka była jednym z najprężniej działających firm budowlanych w mieście. Kupiła ona i zabudowała wiele parceli Wilhelmstadtu, Ulmer i Kaun zbudowali również m.in. kamienicę przy ul. Bydgoskiej 60³⁹.

Przy Szosie Chełmińskiej, pod nr 39-46 nadal stoi również modernistyczna willa Wacława Maćkowiaka, właściciela największej w latach międzywojennych prywatnej firmy produkującej trunki. Pod numerem 100 istnieje do dziś willa zaprojektowana i zbudowana przez wybitnego architekta Franciszka Krzywdę-Polkowskiego, m.in. twórcę projektu budynku Urzędu

³⁹ Szymon Spandowski "Piękny dom budowniczych Przedmieścia świętej Katarzyny trafił do rejestru zabytków". "Nowości" 08.01.2021 r. s. 5

Wojewódzkiego Pomorskiego, który ostatecznie stał się w latach 30. siedzibą dyrekcji kolei, a dziś jest Urzędem Marszałkowskim.

Budynek obecnego przedszkola przy Szosie Chełmińskiej 130 należał w 1923 roku do ppłka Stefana Dembińskiego, kawalerzysty, bohatera spod Komarowa, a także kolekcjonera dzieł sztuki, który swoją bogatą kolekcję grafik przekazał Muzeum Narodowemu⁴⁰.

Niewiele śladów dawnej świetności zachowało się na szkieletowym domu przy Szosie Chełmińskiej 64. W latach 80. XIX wieku zbudował go dla siebie i swojej rodziny Aleksander Wakarecy, jedna z najważniejszych postaci bardzo wtedy wpływowego i majątnego cechu rzeźnickiego⁴¹.

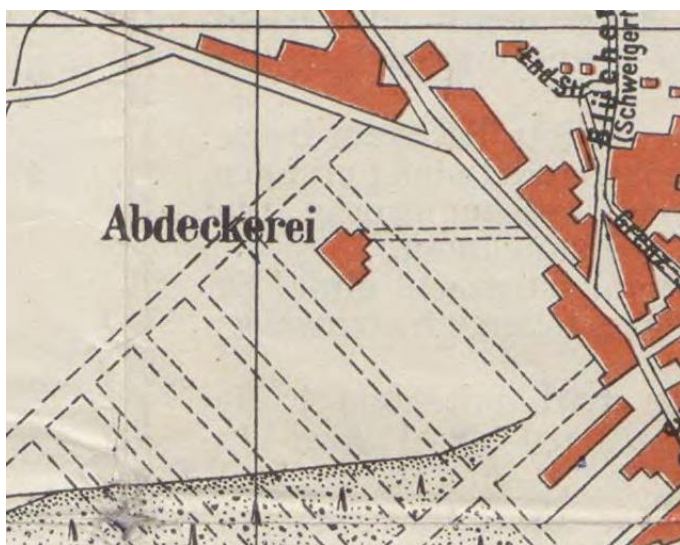

Dom Aleksandra Wakarecego przy Szosie Chełmińskiej 64. Fotografia z 1914 roku. Zdjęcie pochodzi z archiwum rodziny Dondalskich.

⁴⁰ Marek Nienartowicz "Czterdzieści lat Przedszkola Miejskiego nr 6 w Toruniu". "Nowości" 10-11.12.2022 r. s. 5

⁴¹ Szymon Spandowski "Po gacie limitowane do Abrahama, nim przyjedzie pierwszy pociąg do Golubia". "Nowości" 28.10.2020 r. s. 6.

Jednym z najważniejszych miejsc dla historii Chełmińskiego Przedmieścia jest bez wątpienia dawna rakarnia. Jej obecnie opuszczone i zdewastowane budynki znajdują się przy Szosie Chełmińskiej 75. Stoją na piaszczystym wzniesieniu, które od średniowiecza służyło toruńskim katom. Tutaj miał się znajdować podmiejski dom oprawców, tutaj również były wykonywane niektóre wyroki.

Rakarnia na planie Torunia z 1903 roku. Fot. Kujawsko-Pomorska Biblioteka Cyfrowa

Poza ich wykonywaniem, kaci mieli wiele innych obowiązków, odpowiadali m.in. za usuwanie padłych zwierząt z ulic miasta, przejście od katowni do rakarni było zatem dość płynne i w tym przypadku dokonało się na początku lat 30. XIX wieku. Rakarnia przy Szosie Chełmińskiej istniała ok. 140. Stojące tam obecnie budynki powstały na przełomie XIX i XX wieku z inicjatywy ówczesnego rakarza Augusta Leidtkego i jego żony Marii - na budynkach do dziś można znaleźć ich inicjały. August Liedtke był rakarzem, ale też właścicielem rozległych terenów między Szosą Chełmińską i obecną ul. św. Józefa. To on zbudował kamienicę przy Szosie Chełmińskiej 69, zaś jego syn Julius budynek nr 71 oraz sąsiadującą z nim kuźnię. Wszystkie te budynki zostały zburzone podczas ostatniej rozbudowy Szosy Chełmińskiej. Zachowała się jednak willa przy Szosie Chełmińskiej 81, ufundowana w 1912 roku przez dzieci rakarza. Warto również dodać, że

w 1907 roku miasto kupiło od Augusta Liedtkego 53 morgi piasków pod budowę bielańskiego odcinka linii kolejowej do Czarnowa⁴².

Ostatnie chwile kamienicy przy Szosie Chełmińskiej 69, zbudowanej w latach 80. XIX wieku z inicjatywy rakarza Augusta Liedtkego. W głębi po lewej widać kuźnię Juliusa Liedtkego. Oba budynki zostały zburzone w 2015 roku. Fot. Szymon Spandowski

Z dawnych restauracji do dziś wspominany jest lokal przy Szosie Chełmińskiej 63, który przed wojną należał do Hemranna Kifera, zaś po wojnie by restauracją „Ludową”, potocznie nazywaną „Kiferem” bądź „Dołkiem”. Był to jeden z kilku lokali, do których stacjonujący w Toruniu żołnierze Ludowego Wojska Polskiego mieli zakaz wstępu, ze względu na poważne ryzyko pohańbienia munduru. Dołek zniknął na początku lat 70., podobnie jak budynek słynnej restauracji „Eldorado”

⁴² Szymon Spandowski „Tajemnicze wzgórze kąta”. „Nowości” 28.01.2015 r. s. 8

przy Szosie Chełmińskiej 53, gdzie przed wojną swoją siedzibę miał lokalny oddział Polskiej Partii Socjalistycznej, a z gościny korzystali również działacze Komunistycznej Partii Polski. Tu odbywały się wiece toruńskich robotników, których wielu mieszkało na Chełmińskim Przedmieściu, stąd również wyruszały demonstracje, w tym ta z 8 czerwca 1936 roku, podczas której zginął działacz KPP Julian Nowicki.

Z dawnego gastronomicznego zaplecza Chełmińskiego Przedmieścia przetrwał budynek przy Szosie Chełmińskiej 172, w którym przed I i II wojną światową mieścił się zajazd "Polny Zameczek".

Chełmińskie było kiedyś również przedmieściem piekarni. W rejonie samej tylko ulicy Podgórznej, z dala od gęsto zabudowanego i zagrożonego pożarami centrum miasta, działało ich kilkanaście. Z tych weteranek do dziś przetrwały tylko dwie: piekarnia przy ul. PCK 29 oraz piekarnia przy Szosie Chełmińskiej 113.

*Dawna piekarnia Bandrowskich przy Szosie Chełmińskiej 99, zburzona w 2013 roku.
Fot. Szymon Spadowski*

Na Chełmińskim Przedmieściu działała jedna z największych i najważniejszych toruńskich mleczarni. Jej budynek istnieje do dziś przy Szosie Chełmińskiej 92. Jesienią 2021 roku, w związku z budową linii tramwajowej na Jar, zniknęły natomiast pozostałości największego zakładu motoryzacyjnego na przedwojennym Pomorzu, czyli fabryki braci Cierpiątkowskich.

Pomorska Fabryka Samochodów Motorów i Maszyn pojawiła się przy Szosie Chełmińskiej 33-37 w 1922 roku, kiedy to bracia Konstanty i Paweł Cierpiątkowscy kupili znajdujący się na Chełmińskim Przedmieściu niemiecki warsztat firmy Kuhl i Klein. Bracia przenieśli się tam ze starówki, gdzie już w 1920 roku reperowali pojazdy Błękitnej Armii generała Hallera. Zakład na Chełmionce gruntownie zmodernizowali i rozbudowali. W połowie lat 20. wartość rocznej produkcji zatrudniającej 50 pracowników firmy przekraczała 200 tysięcy złotych.

Firma Cierpiątkowskich była autoryzowanym przedstawicielem Forda oraz producenta legendarnych motocykli Indian. Na terenie zakładów przy Szosie Chełmińskiej znajdowały się również specjalne punkty obsługi fiatów i chevroletów. W 1929 roku Cierpiątkowscy otworzyli u siebie również najnowocześniejszą w Toruniu całodobową stację benzynową. W dwudziestoleciu międzywojennym przedsiębiorstwo kilka razy zmieniało współwłaścicieli, raz nawet zbankrutowało, aby jednak się bardzo szybko odrodzić. Do samego końca II RP było motoryzacyjną wizytówką miasta, a jego właściciele sporo dla miasta zrobili. Cierpiątkowscy między innymi byli pionierami miejskiej komunikacji autobusowej. Kształcili również nowych kierowców⁴³.

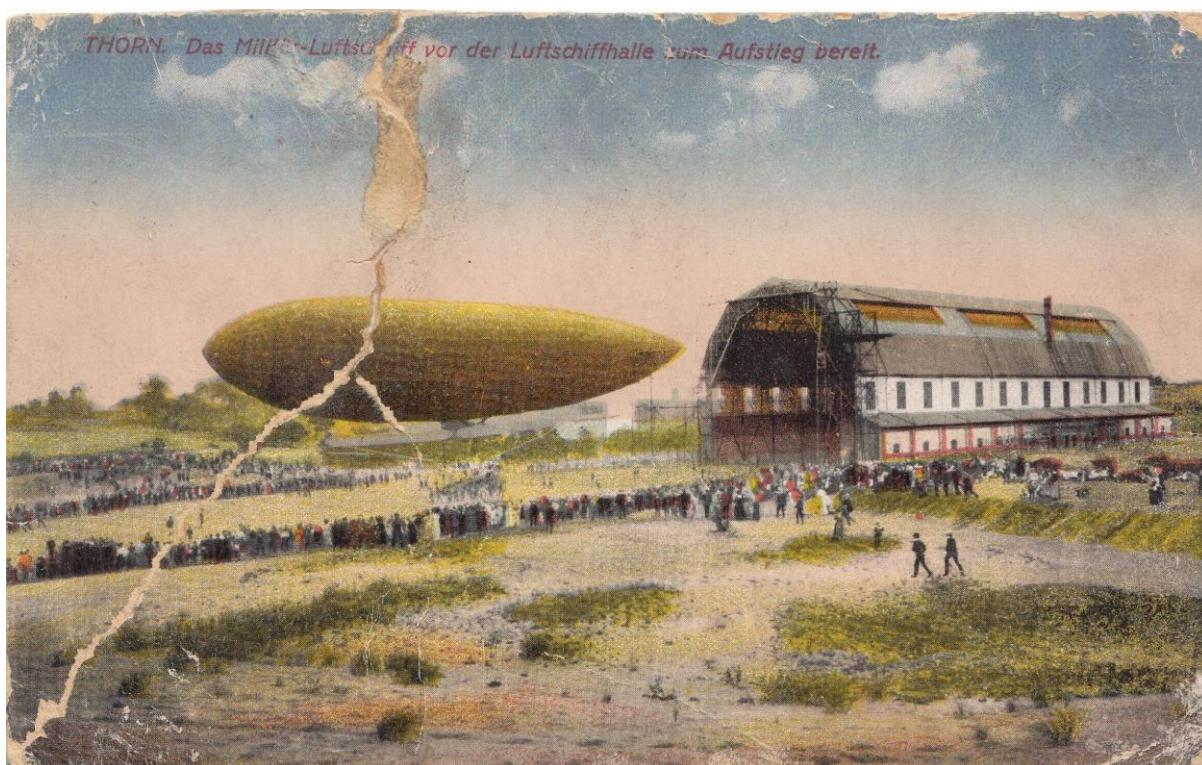
Wzniesione w 1924 roku budynki Pomorskiej Fabryki Samochodów Motorów i Maszyn były parterowe, zatem nie zdominowały krajobrazu Chełmińskiego Przedmieścia. Bez wątpienia zrobiła to natomiast oddana do użytku 13 lat wcześniej hala sterowcowa. Informacje o jej rozmiarach podała „Gazeta Toruńska” w sierpniu 1911 roku.

„Budowa wojskowego portu dla żeglugi napowietrznej, przede wszystkim zaś głównej hali balonowej postępuje rażno naprzód. Port położony będzie jak wiadomo tuż za cmentarzami pomiędzy przedmieściami Chełmińskim a Bydgoskiem. Przy głównej hali postawiono już trzynaście 28 metrów wysokich łuków żelaznych. Hala będzie 104 metry długa, 28 metrów wysoka

⁴³ Szymon Spandowski „Pomorska Fabryka Samochodów Motorów i Maszyn ostatecznie przeszła do historii”. „Nowości” 20.10.2021 r. s. 6.

i 25,5 metra szeroka. Po bokach przez całą długość mieścić się będą mniejsze ubikacje o 6,3 metra szerokości i 6 metrach wysokości. Tam urządzonych będzie około 12 pokoiów dla oficerów i służby. Główna brama żelazna ze strony północnej, której wysokość wynosić będzie 28 metrów i szerokość 25 metrów, ma się otwierać i zamykać za pomocą motoru elektrycznego. Hala urządzoną jest tylko do balonów systemów Grossa i Parsevala”.

Pierwszy sterowiec wystartował sprzed hali 12 września 1911 roku, przy okazji zorganizowanych wtedy w Toruniu i okolicach wielkich manewrów. Jego widok budził sensację.

*Start pierwszego toruńskiego sterowca 12 września 1911 roku
Fot. z archiwum Szymona Spandowskiego*

Hala pozostawała w centrum uwagi również w latach międzywojennych, gdy sterowce zostały zastąpione przez balony. Toruń był wtedy kuźnią wojskowych aeronautów, tu szlify zdobywali niemal wszyscy triumfatorzy najważniejszych aeronautycznych zawodów sportowych, a warto

przypomnieć, że w latach 30. pod tym względem Polska była światową potęgą. Hala balonowa została rozebrana po II wojnie światowej. Dziś w jej miejscu stoi hala sportowa przy ul. Bema.

Pierwszy sterowiec został do Torunia przywieziony w częściach. Wypełniały one kilka wagonów pociągu, który we wrześniu 1911 roku zatrzymał się na boczniczy Dworca Północnego. Stacja ta została oddana do użytku półtora roku wcześniej, wraz z linią kolejową do Czarnowa, na której się znajdowała. Szlak ten powstał przede wszystkim w celu transportu drewna z podtoruńskich lasów i otwartego w październiku 1909 roku Portu Drzewnego.

„Długość toru nowej kolejki z Torunia do Czarnowa wynosi 28 klm., a na przestrzeni tej urządzonych jest 9, a z przystankiem portu flisackiego 10 stacyi. (...) Kolejka ta będzie zabierać tylko wagony 2 i 3 klasy, a osobnych wagonów dla kobiet i nie palących nie ma. Na bilety targowe do Torunia i karty niedzielne do wszystkich stacyi jest cena niższa o tyle, że zwyczajny bilet uprawnia również do podróży powrotnej. Kolejka ta oddana zostanie do użytku publicznego prawdopodobnie w połowie grudnia r.b”. - informowała „Gazeta Toruńska” 21 października 1909 roku.

Linia została uroczyście otwarta 28 lutego 1910 roku. W Toruniu pociągi do Czarnowa zatrzymywały się również na Dworcu Zachodnim, który znajdował się u wylotu ul. Szkolnej przemianowanej później na Sienkiewicza, w miejscu skrzyżowania przed klubem Od Nowa.

W 1912 roku Dworzec Północny stał się stacją węzłową, do pociągów z linii czarnowskiej dołączyły również te kursujące przez Unisław do Chełmna. Pojawiły się również sezonowe pociągi wakacyjne dowożące mieszkańców Torunia do Barbarki. Pierwszy z nich ruszył zaraz po otwarciu linii unisławskiej, czyli w lipcu A. D. 1912.

„Pierwszy niedzielny pociąg do Barbarki był bardzo obsadzony. Ogółem sprzedano na trzech dworcach toruńskich 700 biletów, dowodem to, że Barbarka jest ulubionym miejscem wycieczkowem dla toruniaków - relacjonowała „Gazeta Toruńska” 10 lipca 1912 roku. - Niespodzianką tylko było dla wycieczkowiczów, a nawet wywołało pewne niezadowolenie, iż ceny biletów niedzielnego pociągu nie były niższe i trzeba było płacić za podróż zawrotną 80 fenigów, co dla liczniejszych rodzin jest nieco za drogo”.

Dworzec Północny obsługiwał na ogół ruch lokalny, miał jednak w swojej historii epizod międzynarodowy. Stąd w 1991 roku odjechali żołnierze radzieccy⁴⁴.

Ruch pasażerski na trasie do Czarnowa został wstrzymany w latach 60. Samą linię zlikwidowano w latach 70., przestał wtedy istnieć Dworzec Zachodni. Ostatni rozkładowy pociąg pasażerski odjechał z Dworca Północnego 10 stycznia 1992 roku, kiedy PKP zrezygnowały z przewozów na trasie do Chełmna. Kilka miesięcy wcześniej, 16 lipca 1991 roku, z pętli przy Dworcu Północnym odjechał ostatni tramwaj. Zakończył się rozdział, który był dłuższy od historii dworca, pierwszy tramwaj wyruszył bowiem na Chełmińskie Przedmieście 23 października 1907 roku, jednak do dworca nie dotarł i to wcale nie dlatego, że stacji Toruń Północ jeszcze wtedy nie było. Zbudowana w ciągu trzech miesięcy trzecia linia tramwajowa w mieście została otwarta 23 października 1907 roku. Początkowo tramwaje kursowały między Rynkiem Staromiejskim i pętlą przy ul. Janitzena, czyli dzisiejszej Grunwaldzkiej. Podróż od początku do końca trwała osiem minut z dwuminutowymi postojami na przystankach. Według rozkładu jazdy z 1912 roku, pierwszy tramwaj odjeżdżał spod Ratusza o godzinie 6.52, kolejne o godz. 7, 7.15, 7.30, 7.45, 8 i tak dalej - co 15 minut aż do godz. 22. Latem tramwaje kursowały co osiem minut.

Linia tramwajowa była kilka razy przedłużana. Po raz pierwszy już w latach 20. - do wylotu ul. Wybickiego. Do Dworca Północnego pierwszy tramwaj dotarł 22 lipca 1955 roku⁴⁵.

⁴⁴ Szymon Spandowski "Wielkie znaczenie małej stacji". "Nowości" 26.06.2019 r. s. 8.

⁴⁵ Szymon Spandowski "Od katastrofy do katastrofy". "Nowości" 03.01.2018 s. 8.

Linia tramwajowej "trójki" była jednotorowa z mijankami. Dość często dochodziło na niej do wypadków. Zdjęcie z katastrofy, do której doszło 8 lutego 1975 roku u wylotu ul. Grunwaldzkiej, czyli tam, gdzie znajdowała się pierwsza pętla na Chełmińskim Przedmieściu. W tle zburzony w 2015 roku dom przy Grunwaldzkiej 1 oraz willa zbudowana w 1912 roku z inicjatywy dzieci raka Augusta Liedtkego. Fot. Ryszard Grabowski

Podczas organizowanych od kilku lat Świąt Chełmińskiego Przedmieścia tłumy gości szturmują stację wodociągów na Bielanych. Jest to jedno z najważniejszych miejsc dla dziejów Torunia, jakie znajdują się w dzisiejszych granicach Chełmińskiego Przedmieścia. Woda do miasta po raz pierwszy popłynęła z Bielan w XVII wieku. Woda była bardzo dobra, jednak rurociąg, którym była dostarczana, miał pewien istotny minus, podczas obłożenia wróg mógł go przerwać. Postąpili w ten sposób Szwedzi znęcając się nad rurociągiem w taki sposób, że już nie opłacało się go remontować. Władze miasta postanowiły poszukać ujęcia nieco bliżej miasta i znalazły je w rejonie obecnych ulic PCK (dawnej Wodnej) i Głowackiego. Nowe ujęcie jednak kariery nie zrobiło,

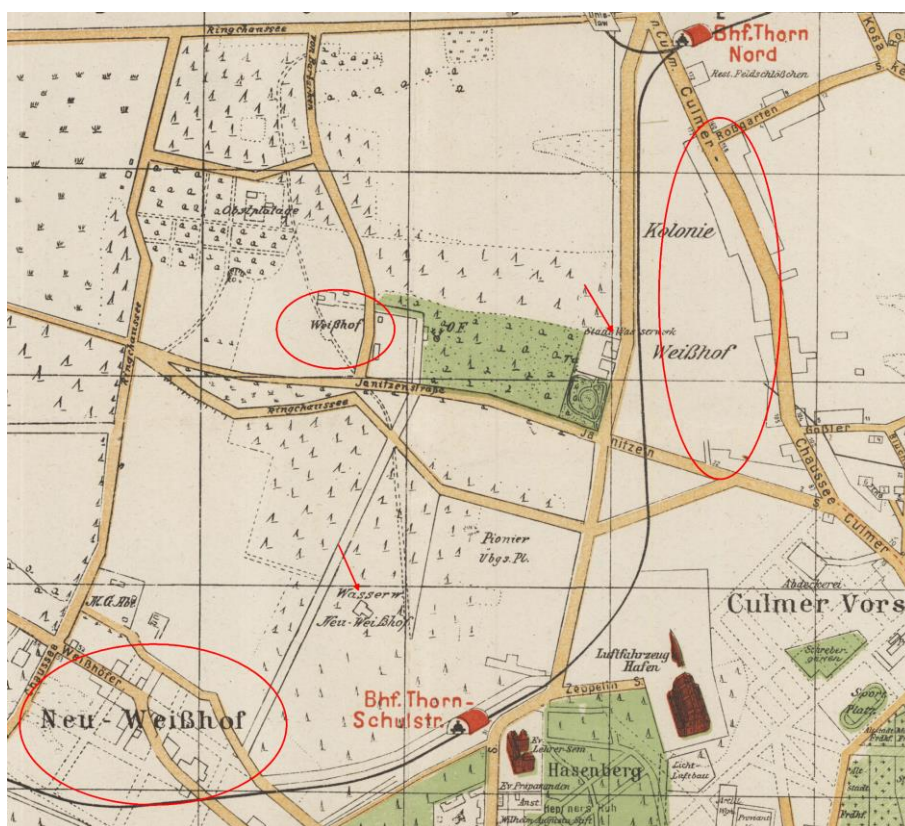
ponieważ dostarczana rurami woda była niesmaczna. Do łask znów zatem wróciły Bielany, gdzie w latach 1892-1894 stanęła stacja pomp wraz z wieżą ciśnień. Wieża służyła zresztą nie tylko pracownikom wodociągów, przez kilka lat, do momentu ukończenia budowy kościoła garnizonowego, jej wierzchołek był najwyższym położonym punktem w mieście, zatem wojsko ulokowało tam punkt obserwacyjny Twierdzy Toruń.

Twórcy Starych Bielanie popełnili jednak błąd, który spowodował, że podczas zwiększonego poboru, w stacji szybko obniżało się lustro wody. W drugiej dekadzie XX wieku do takich sytuacji dochodziło dość często, miasto bowiem się znacznie rozrosło, na dodatek podczas I wojny światowej powstało w nim sporo lazaretów. Dlatego Starym Bielanom potrzebne było wsparcie. Pojawiło się ono w postaci stacji pomp Nowe Bielany, oddanej do użytku jesienią 1917 roku⁴⁶.

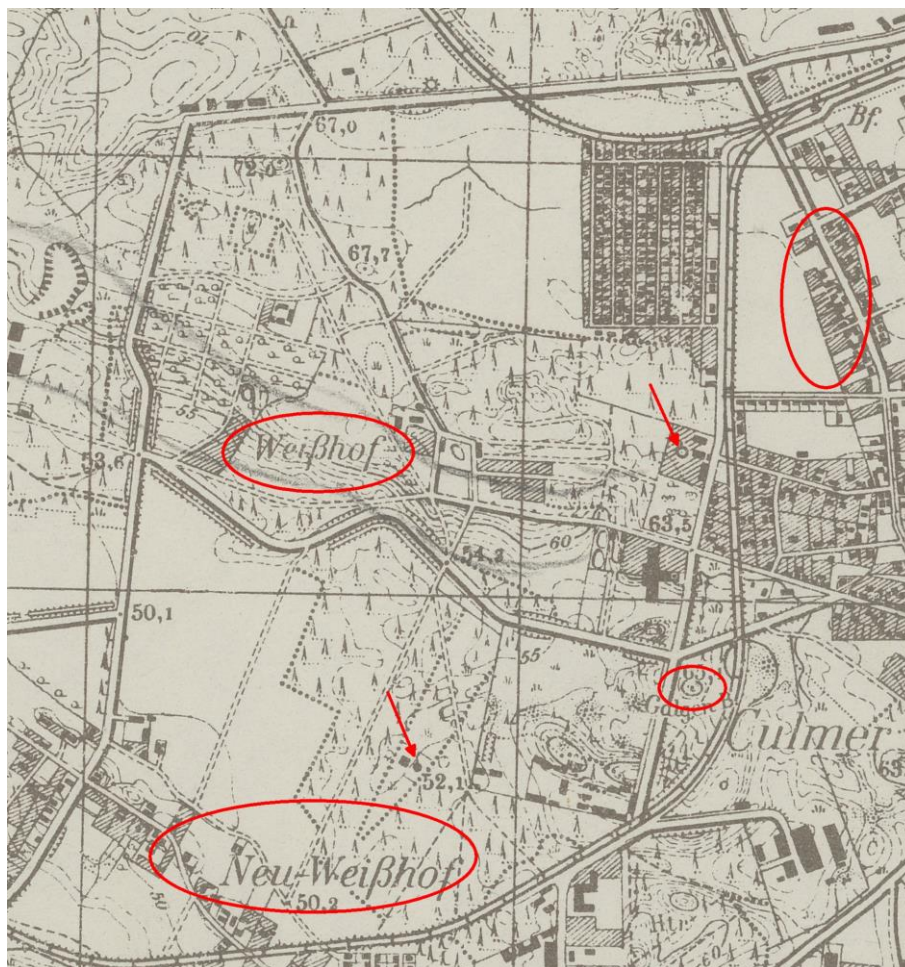
⁴⁶ Szymon Spandowski "Ośrodek u "Muminków" na rocznicę urodzin patrona". "Nowości" 07.01.2022 s. 8.

1. Obszary spoza Chełmińskiego Przedmieścia włączone do Okręgu nr 11 Chełmińskie

a. Bielany

Fragment mapy sprzed 1920 r. z zaznaczonymi trzema częściami Bielany: 1. Nowe Bielany (obecnie miasteczko uniwersyteckie), Bielany (teren folwarku, ob. Hospicjum "Światło", Kolonia Bielany - zabudowania wzdłuż zachodniej pierzei Szosy Chełmińskiej oraz ul. Grunwaldzkiej. Strzałkami zaznaczone są budynki Wodociągów (Stare i Nowe Bielany). Na planie widoczne są również stacje kolejowe Toruń Północny i Toruń Szkolny (Zachodni).

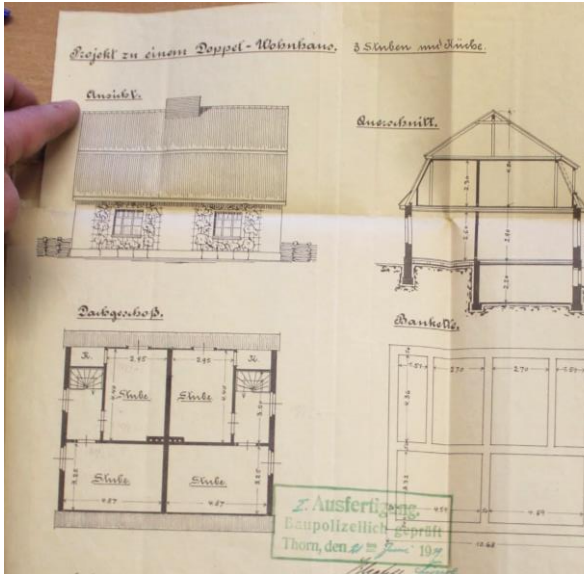

Mapa z 1940 roku: zaznaczone są dwie części Bielany: Nowe Bielany i Bielany. Kolonia Bielany nie została wyodrębniona. Na planie zaznaczono wzgórze Galgus (Galgen B.). Strzałki wskazują na budynki Wodociągów (Stare i Nowe Bielany). Na północy widoczne są obecne “działki św. Józefa” oraz zabudowa jednorodzinna przy ulicach: Żwirki i Wigury, Borowiackiej, Wodociągowej.

Bielany były wsią włączoną w granice administracyjne Torunia w XIX wieku, w ramach starań miasta o ustanowienie go powiatem. Dzieliły się na kilka obszarów: Nowe Bielany - obecnie okolice ulic Gagarina i Okrężnej, Stare Bielany (okolice Wodociągów), Kolonia Bielany - domy mieszkalne znajdujące się wzdłuż ul. Szosa Chełmińska po zachodniej stronie (między ul. Grunwaldzką a Wybickiego) oraz Wiesiołki (Galgenberg, Galgus), wzgórze znajdujące się na

południe od skrzyżowania ulic św. Józefa i Grunwaldzkiej. Nazwa Wiesiołki/Galgenberg była traktowana jako nazwa urzędowa części Bielani lub zamiennie z Bielanami. Wschodnią granicą Bielani były posiadłości rodziny rakażarza Liedkego, który sprzedał część gruntu pod kolejkę czarnowską. Pod obecnymi hotelami asystenckimi przy ul. Gagarina znajdował się przystanek kolejowy Toruń-Zachód/ Toruń Szkolny.

Christoph Daniel Janitzen testamentem z 1709 roku zapisał folwark Bielany (Biały Dwór) miastu. Na mocy testamentu dwa razy do roku odbywały się we dworze uczty dla rajców miejskich. W lasku Bielańskim znajduje się pomnik postawiony ku jego czci w XIX wieku. W początkach XX wieku teren nadal był wykorzystywany rolniczo, część była przeznaczona pod uprawę warzyw i sady. W miejscu obecnych działek św. Józefa projektowano około 1913 roku jeden z pierwszych w mieście ogrodów działkowych (Schrebergarten). Ostatecznie doszło najprawdopodobniej jedynie do przydziału ziemi dla najuboższych mieszkańców miasta pod uprawę ziemniaków. Już w 1919 roku miasto próbowało rozwinąć pomysł osiedli domków robotniczych opartych o projekt typowy przy ul. Borowiackiej i Wodociągowej, do którego realizacji powrócono po zakończeniu I wojny światowej. Powstała tu "prywatna spółka osadnicza", która doprowadziła do rozparcelowania i zabudowy kilkudziesięciu nieruchomości przy użyciu kilku projektów typowych. Spółka uległa rozwiązaniu i w księgach adresowych z lat 30. XX wieku ulice te są opisane jako niegdyś należące do tej organizacji⁴⁷.

⁴⁷ W. Deczyński, *Kształtowanie nazewnictwa ulic toruńskiego osiedla Bielany w dwudziestoleciu międzywojennym*, "Rocznik Toruński" r. 40, 2013, s. 117.

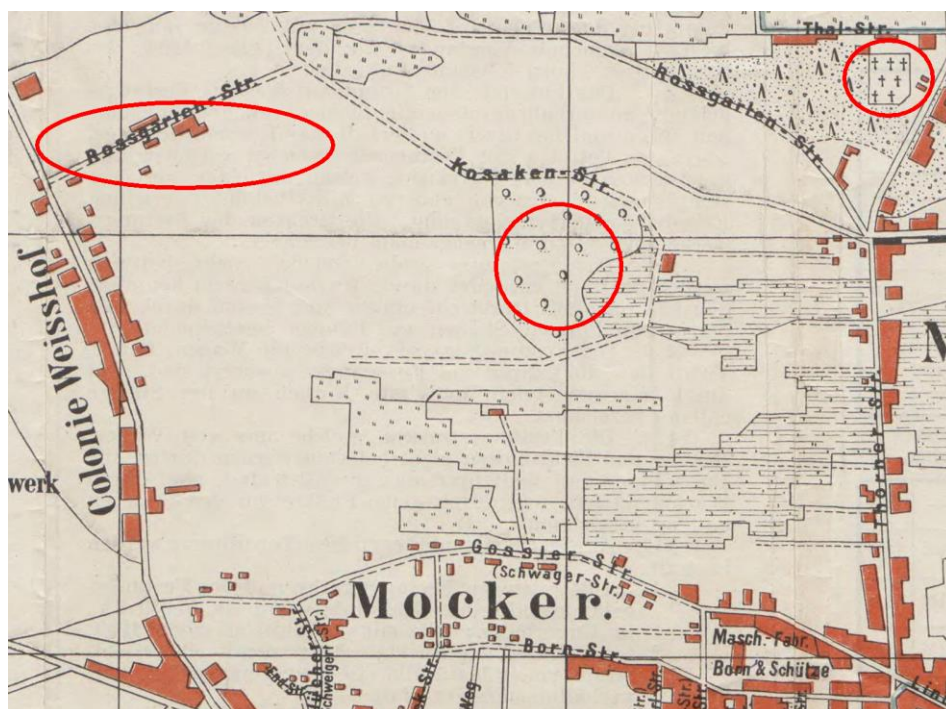
	
<p>Projekt typowy domów dwurodzinnych przy ul. Borowiackiej i Wodociągowej. Źródło: Archiwum Państwowe w Toruniu.</p>	<p>Ostatni ze zbudowanych na podstawie projektu domów. Aktualny adres ul. Wybickiego 113. Fot. A. Zglińska.</p>

Zapotrzebowanie na domy dla robotników, urzędników, oficerów i pracowników zakładów takich jak np. gazownia, doprowadziły do rozwoju budownictwa domów jednorodzinnych w okresie dwudziestolecia międzywojennego. Wspomniany wcześniej teren przy ul. św. Józefa przeznaczono na ogród działkowy oraz działki pod domy "oficerskie", natomiast podział między nimi pozostaje dziś niejasny. Kolejne domy jednorodzinne powstały wzdłuż ul. Żwirki i Wigury (do skrzyżowania z ul. Legionów). Po II wojnie światowej powstały kolejne dwie enklawy domów jednorodzinnych: osiedle Brzezina i działki św. Klemensa. Po II wojnie światowej na Bielanych doszło do trzech ważnych inwestycji: budowy miasteczka uniwersyteckiego wraz z osiedlami mieszkaniowymi dla pracowników (os. Universitas i os. przy ul. Balonowej), budowy i rozbudowy wojewódzkiego szpitala zespolonego oraz budowy "zagłębia" szkół: ZSMEIE, VIII LO, ZSS, SP nr 5. Nowe Bielany (miasteczko uniwersyteckie oraz osiedle Universitas) znajduje się w Okręgu

Bydgoskie - (początkowo były to dwa okręgi Bydgoskie I i II). Aktualnie najsilniej zurbanizowana część Bielán znajduje się w ich północno-wschodniej części (osiedle przy ul. Polnej oraz w widłach ulic św. Józefa i Szosy Chełmińskiej), gdzie dominuje gęsta i wysoka zabudowa wielorodzinna. Naturalną koleją rzeczy kadra uniwersytecka zamieszkiwała m. in. osiedle przy ul. Balonowej, jak również spory odsetek pracowników zamieszkiwał os. św. Klemensa i wille przy ul. św. Józefa. Aktualnie trendy zmieniają się i wraz z awansem zawodowym w tej grupie zachodzi przemieszczanie się na suburbia.

b. Kozackie Góry

Obszar pomiędzy ulicą Grudziądzką, Polną, Szosą Chełmińską i Wybickiego historycznie należał do wsi i wójtostwa Mokre. Na wschód od obecnej ulicy Legionów jest to obszar do dziś bardzo podmokły o wysokim stanie wód gruntowych, stąd wzdłuż ul. Grudziądzkiej znajdowało się skupisko rodzinnych ogrodów działkowych - ze względu na niemożność zlokalizowania tu trwałej zabudowy mieszkalnej. Jeszcze w początkach XXI wieku zdarzało się, że działki te w okresie roztopów były podtapiane. Zachodnia część tego obszaru historycznie była pasmem wydmowym, niezalesionym. Sama Kozacka Góra była wzniesieniem znajdującym się przy skrzyżowaniu ulic Legionów i Żwirki i Wigury, obecnie częściowo zniwelowana i przedzielona ulicą na dwie części. Część wschodnia nadal znajduje się na wzniesieniu ograniczonym od południa schronem odcinkowym z okresu I wojny światowej, który był wykorzystywany na cele mieszkaniowe jeszcze w latach 60. XX wieku. O tym, że samo wzniesienie wraz z osiedlem zajmowało większy obszar podzielony ul. Legionów świadczy enklawa niewielkich domów pomiędzy ul. Konfekcyjną, Grabowskiego i Spółdzielczą. Nie ulega natomiast wątpliwości, że administracyjnie cały wspomniany wcześniej obszar określano mianem Kozackiej Góry, o czym świadczą m. in. liczne wzmianki i projekty zagospodarowania tego obszaru, z których zrealizowano jedynie zabudowę przy obecnej ul. Żwirki i Wigury. Warto tu sprecyzować, że samo wzniesienie było jedno, dlatego prawidłową nazwą geograficzną powinna być Góra Kozacka, nie zaś Kozackie Góry. Być może w związku z częściową niwelacją i podziałem wzniesienia, pojawiła się liczba mnoga w tej nazwie, jednak jest to tylko hipoteza. Wzgórze (Kosacken Berg) znajduje się w paśmie wzniesień otaczających miasto takich jak, Góry Piekarskie (nieistniejące), Przednie i Tylne Góry Zajęcze (Hasenberg), Galgus na Bielanych, Dębowa Góra na Mokrem (Eich-Berg) i Góra Czarownic (Hexen-Berg) na Rubinkowie.

Plan miasta z 1903 roku. Zaznaczono obecne Koniuchy (Rossgarten Strasse) wzniesienie Góry Kozackiej i cmentarz komunalny dawnej gminy Mokre (tzw. Gapiak).

Zdjęcie lotnicze z 1944 roku. Widoczne osiedle socjalne na Kozackiej Górze.

Przykład “domu robotniczego” na Kozackiej Górze, dwudziestolecie międzywojenne. Fot. F. Jakowczyk. Źródło: Fotopolska.

Zabudowa Góry Kozackiej I. 60 XX. w. Źródło: "Nowości".

Zabudowa Kozackiej Góry widoczna w okresie powojennym. Źródło: <http://gazetka.milosierdzie.org/z-archiwum/>. Fot. E. Kosiński.

**Jedne z ostatnich zabudowań Kozackiej Góry przy ul. Spółdzielczej. Rozebrane w 2023 roku.
Fot. A. Zglińska.**

Narastający po 1920 roku kryzys mieszkaniowy spowodował, że w dużych miastach wyrastały osiedla baraków dla osób eksmitowanych i bezrobotnych. Często były one budowane przez samorządy, jak np. osiedle socjalne na Zawadach w Poznaniu czy osiedla na Kole, Anopolu i Żoliborzu w Warszawie. Osoby w kryzysie bezdomności, wykorzystywały też obiekty już istniejące, jak np. schrony odcinkowe z 1916 roku. Zajmowano bez zgody właścicieli lub za ich cichym przyzwoleniem (uiszczając niski czynsz) piwnice i strychy kamienic, jak np. na Warszawskiej czy przy Mickiewicza 90 w Toruniu lub budowano na nieużytkach ubogie schronienia. W 1938 r. w Toruniu w taki sposób zamieszkiwało ok. 6 tys. ludzi⁴⁸. W taki sposób powstało osiedle domków dla bezrobotnych i najuboższych robotników na “Kozakach”. Warto dodać, że Towarzystwo Osiedli Robotniczych i dla opisanych poniżej “biedadomków” stworzyło

⁴⁸ R. Sudziński, *Przekształcenia strukturalne miasta Torunia w latach 1920–1979*, Toruń 1993, s. 42.

projekty typowe - również dla domów drewnianych, bez kanalizacji czy bieżącej wody o obniżonym standardzie. Nie można zatem z góry przyjmować, że Dębowa czy Kozacka Góra powstały w sposób spontaniczny.

Owe "biedadomki" charakteryzowano w poniższy sposób: *"Domki takie zazwyczaj przytykać muszą do jakiegoś naturalnego oparcia ze względu na nietrwałość konstrukcji i ze względu na oszczędność w materiałach. Gdy bezdomny ma sporo budulca, nie szuka żadnego oparcia; jest to wygodne dla budującego, ale pochłania zato więcej materiału Technika budowy tych budek nie jest skomplikowana. Na upatrzonym miejscu wbija się w ziemię słupki, obija się je deskami z boków i od góry, i w ten sposób powstają domy w kształcie pudełka. Często nie robi się nawet okien, światło dochodzi jedynie przez otwór drzwiowy. Nie zawsze też te domki posiadają drzwi. Często zamiast drzwi wisi we framudze koc lub worek, jako zasłona. Dla uszczelnienia i podniesienia ciepłoty domku ściany obija się wszystkim, je się użyć do tego celu. Kawałki papy lub blachy, pokrywające dach, przyciska się kamieniami."* - pisano o nich w dwudziestoleciu międzywojennym⁴⁹.

Aby poprawić warunki bytu państwo, a w szczególności samorzady wspierały rozwój budownictwa robotniczego przez m. in. darowizny gruntów na rzecz Towarzystwa Osiedli Robotniczych i zorganizowanie Funduszu Pracy. Podstawowym założeniem było wyciągnięcie rodzin z ubóstwa poprzez w pierwszej kolejności: zapewnienie dachu nad głową (preferencyjne kredyty, gotowe projekty domów, wsparcie w budowie), własność (działki miały od razu lub stopniowo przechodzić na własność mieszkańców) i częściową samowystarczalność (ogród i własne warzywa, drobna hodowla). W wielu przypadkach były to eksperymenty udane, które rzeczywiście zapobiegły bezdomności, wykluczeniu społecznemu i umożliwiły rodzinom awans społeczny⁵⁰.

Ówczesna prasa fachowa pisała o Toruniu tak: *"Dla przykładu przytoczymy opis takiej próby, podjętej obecnie przez Toruń. Na terenach państwowych Góry Kozackie projektuje się założyć osiedle, złożone ze 100 dom- ków dwurodzinnych. Powierzchnia użytkowa każdego*

⁴⁹ "Dom-osiedle-mieszkanie", Nr 4-6 1937, s. 32

⁵⁰ A. Szabelski Jak walczone z biedą w II RP. Eksperymentalne osiedle na ulicy Sarmackiej w Poznaniu, dostępne on-line: <https://hrabiatytus.pl/2018/11/08/jak-walczone-z-bieda-w-ii-rp-eksperymentalne-osiedle-na-ulicy-sarmackiej-w-poznaniu/>, dostęp z dnia 20.02.2023.

mieszkania ma wynieść 42 m². Kosztorys budowy domku obliczono na 9 323 zł., czyli 4 661 zł. na 1 mieszkanie. Czynnysz z amortyzacją w takim domku kalkulowany jest na 16.31 zł. Teren przyszłego osiedla Góry Kozackiej jest skanalizowany, a w roku bieżącym ma być zaopatrzone w wodę, gaz i elektryczność. Przewidziana jest również w roku bieżącym budowa nawierzchni ulicznej.”⁵¹

Plany miasta w tym obszarze były bardzo ambitne. Liczne projekty obejmowały nie tylko stworzenie osiedli domów, ale również lokalizację skwerów i nowego cmentarza centralnego. W 1933 roku uchwalono wieloletni plan zabudowy tego terenu - wszystko pod nadzorem inżyniera Ignacego Tłoczka. Ważnym był również aspekt higieniczny (niski standard zabudowy “spontanicznej”) i estetyczny, stąd też po raz kolejny wykorzystano projekty typowe domów oraz zabudowę bliźniaczą.

W pierwszej kolejności powstała południowa część osiedla, gdzie najprościej było doprowadzić media. *“Wzdłuż projektowanych ulic nr 14, 15 i 16 miało powstać 100 domów bliźniaczych wg dwóch typów A i B. Zdecydowano się na modernistyczne bryły o przejrzystym i funkcjonalnym rozkładzie pomieszczeń. Prace budowlane poprzedziły roboty ziemne na ul. Legionów, które przeprowadzono dzięki pożyczkom z Funduszu Pracy. Ostatecznie z kredytów oraz z własnych środków w latach 1935-36 wybudowano 48 dwuizbowych mieszkań, a w kolejnym roku 16 jednoizbowych mieszkań”⁵².*

⁵¹ A. Zębalski, *Osadnictwo robotnicze, 1935.*

⁵² M. Wieczorek, *Toruńska architektura lat 1920-1939 - wystawa wirtualna*, dostępna on-line: <https://chelmionka.pl/kozackie-gory-w-marek-wieczorek-torunska-architektura-lat-1920-1939-wystawa-wirtualna/>, dostęp z dnia 20.02.2023.

Zabudowa ul. Żwirki i Wigury, Źródło: M. Wieczorek, Toruńska architektura lat 1920-1939.

Mapa z 1940 r. Ostatecznie w przededniu wybuchu wojny powstała zabudowa wzdłuż ul. Żwirki i Wigury oraz Moczyńskiego/Zamenhoffs.

Zabudowa przy ul. Mohna na południe od ul. Długiej, będąca pozostałością zorganizowanej akcji osiedleńczej, najprawdopodobniej z I. 50 XX w. Fot. A. Zglińska.

Aktualnie planuje się rozbiórkę kilku zabudowań Kozackiej Góry przy ul. Spółdzielczej, a zamieszkane wzniesienie po wschodniej stronie ul. Legionów jest przeznaczone na teren zieleni urządzonej. Nadal mieszkają tam osoby, których rodziny zamieszkały na Kozackiej Górze w latach 30. XX w.

Dalszy rozwój osiedla domów jednorodzinnych nastąpił w okresie powojennym. Realizowano je również według projektów typowych (np. przy ul. Mohna, w latach 50. XX wieku). Wzdłuż Żwirki i Wigury zlokalizowano również budynki wielorodzinne w stylu socmodernistycznym. Były one konieczne dla zapewnienia lokali pracownikom szpitala, uniwersytetu i zakładów

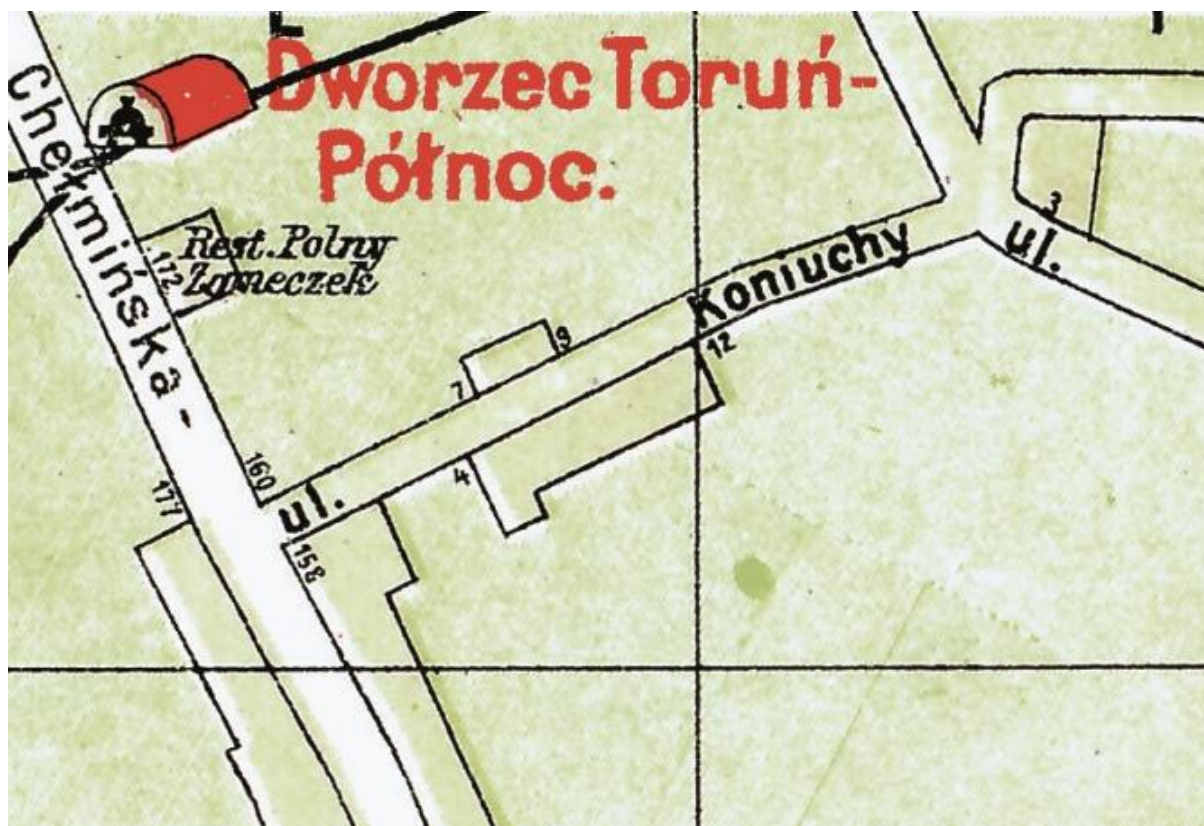
przemysłowych. Ważnym dla osiedla obiektem był zakład pracy - szwalnia TORPO, która powstała w okresie PRLu i upadła w początku XXI wieku, stąd sąsiadujące ulice otrzymały nazwy takie, jak Konfekcyjna. Współcześnie studium uwarunkowań przewiduje wyparcie z tego obszaru zabudowy jednorodzinnej przez wielorodzinną, co dysharmonizuje ład przestrzenny i strukturę społeczną osiedla (osiedle po TORPO). Aktualnie cały omawiany obszar jest silnie przekształcony i poddany presji deweloperskiej. Przykłady architektury sprzed 1945 roku można traktować jako "ostańce" wśród zabudowy wielorodzinnej. Na omawianym obszarze jedynym publicznym terenem zieleni jest cmentarz przy ul. Wybickiego.

c. Koniuchy

Nazwa Koniuchy pochodzi od pastwisk, które zlokalizowane były w północno-zachodniej części Mokrego, gdzie od XVI w. hodowano konie⁵³. Była to nieduża osada zlokalizowana wzdłuż ulicy Koniuchy, w pobliżu dworca Toruń-Północ. Tu w końcu XIX wieku zlokalizowane było najwięcej zabudowań - głównie niskich murowanych domów z dwuspadowymi dachami. Ulica Koniuchy łączyła Szosę Chełmińską z ul. Grudziądzką - obecnie jest to ulica Bartkiewiczówny i Koniuchy, które nie łączą się ze sobą bezpośrednio. W XIX wieku Koniuchy zachowały rolniczy charakter, dopiero w 20-leciu międzywojennym ul. Boboli, Mohna, Bartkiewiczówny, Drzewieckiego zostały zabudowane domami jednorodzinnymi.

Obecnie jest to obszar silnie zurbanizowany i podlegający silnym przemianom, w ramach których zabudowa jednorodzinna jest wypierana.

⁵³ M. Superczyński, *Mokre w okresie staropolskim. Źródła do dziejów przedmieścia Torunia*, "Rocznik Toruński", t. 40, 2013, s. 136.

Pierwsza powojenna mapa Torunia. Widoczny początek ul. Koniuchy, dworzec Toruń-Północ i restauracja Polny Zameczek (posiadała również tor rowerowy, niezaznaczony na planie). Tuż za restauracją w końcu XIX wieku znajdowała się granica administracyjna miasta.

Zdjęcie lotnicze z lat 20. XX w. Ze zbiorów Muzeum Okręgowego w Toruniu.

Ul. Bartkiewiczówny. Jeden z nielicznych XIX-wiecznych domów będących przykładem zabudowy wiejsko-przedmiejskiej na Koniuchach. Fot. Anna Zglińska.

Zdjęcie lotnicze z 1944 roku. Również i tu rozwinęło się budownictwo jednorodzinne, o chaotycznym charakterze. Ulica na osi północ - południowy-wschód to aktualnie ul. Mohna, która przebiegała przez tory kolejowe do ul. Polnej.

d. Wrzosa II

Wrzosa II stanowiła bez wątpienia historycznie i geograficznie część wsi Wrzosa i tak są oznaczone na wszystkich mapach. Osiedle powstało na podstawie projektu Towarzystwa Ogródków Działkowych i Małych Osiedli Podmiejskich im. Marszałka Józefa Piłsudskiego⁵⁴ i miały zabezpieczyć potrzeby lokalowe pracowników miejskiej gazowni i elektrowni oraz dla rodzin zamieszkujących baraki Kozackiej i Dębowej Góry.

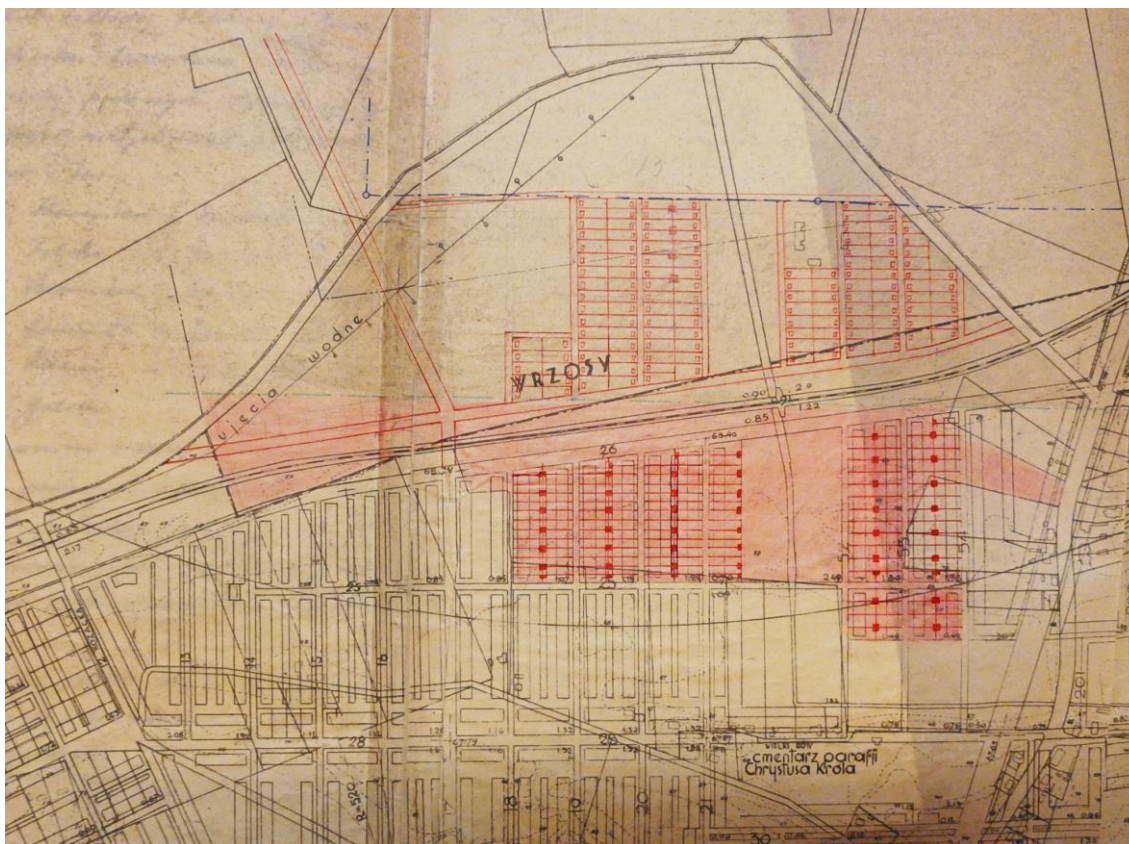
Tu należy wyjaśnić, że w źródłach archiwalnych osiedle to występuje pod różnymi nazwami, a właściwie z różną numeracją. Bywa zarówno Wrzosami II, I jak i Wrzosami bez żadnego numeru. Wynika to najprawdopodobniej z tego, że część współcześnie rozumianych Wrzosów oraz osiedla Jar znajdowała się poza granicami administracyjnymi miasta, mianowicie w nieistniejącej obecnie gminie Lulkowo⁵⁵. Korekta granic nastąpiła w 1951 roku. Dlatego najprawdopodobniej do 1951 roku osiedla ogródków działkowych Wrzosa prowadzone przez tą samą, wspomnianą wcześniej organizację funkcjonowały po prostu jako Wrzosa. Dopiero zmiana granic wymusiła używanie konkretnej numeracji.

⁵⁴ Archiwum Państwowe w Bydgoszczy, Towarzystwo Ogródków Działkowych Osiedle Podmiejskie, Wrzosa II, 1946 - 1948, sygn. 1044/32.

⁵⁵ APT, AMTG, sygn. 5376.

Zdjęcie lotnicze z 1944 r. Stan zabudowy Wrzosów II. Widoczna ul. Tramwajowa, Gazowa i Elektryczna.

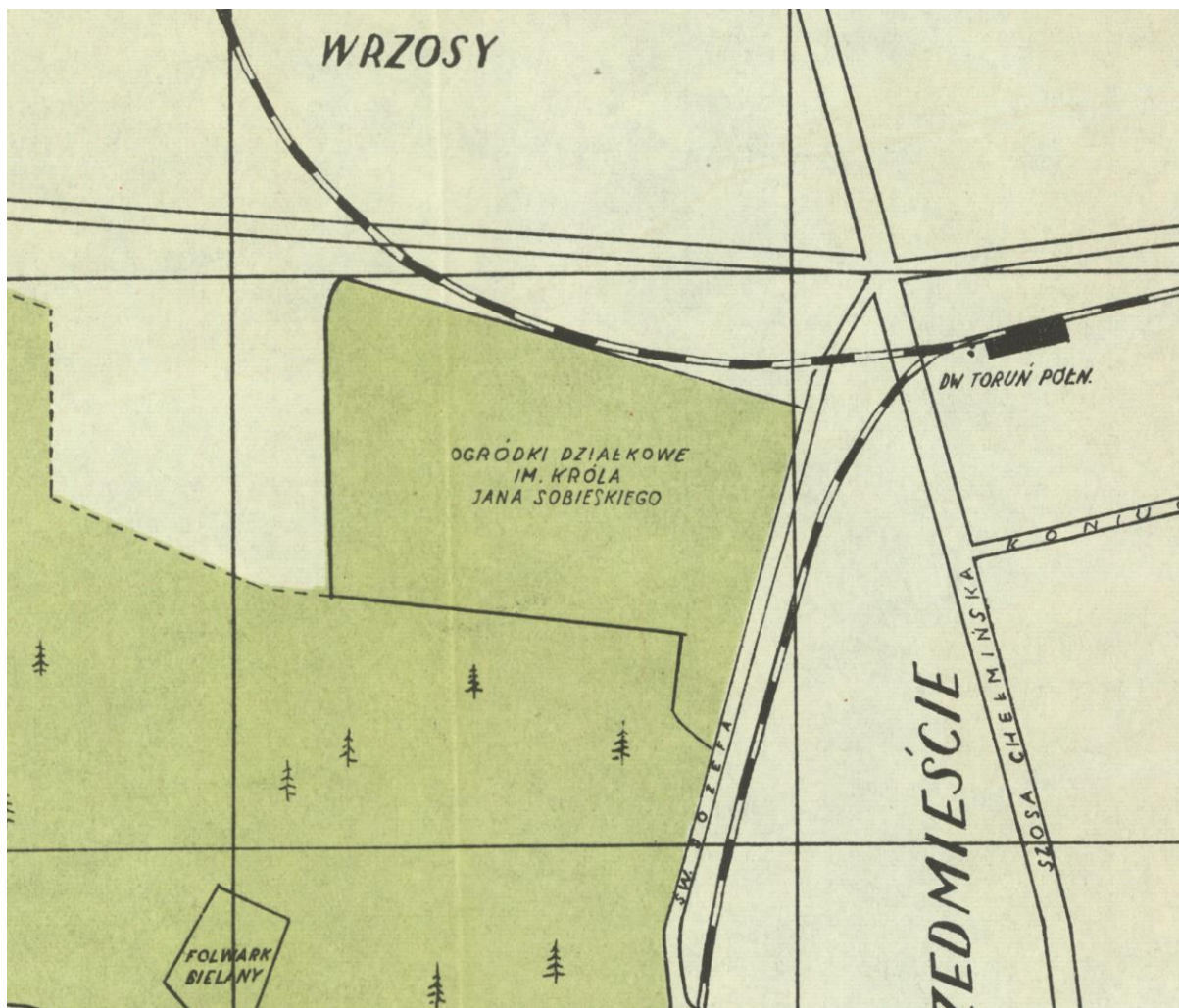

Plan zagospodarowania osiedla Wrzosy II, lata 50. XX w. Źródło: Archiwum Państwowe w Toruniu. APT, AMTG, sygn. 5380 A.

“Słowo Pomorskie” 25 kwietnia 1934 roku donosiło: *“Podobną akcję zainicjował również Zarząd Miejski m. Torunia, gdzie zachodzi gwałtowna potrzeba dostarczenia pomieszczeń sześciu tysiącom bezdomnych i bezrobotnych, zamieszkałych w barakach i szałasach. W tym celu miasto przeznaczyło ze swych terenów, leżących na Wrzosach (przedmieście), 25 ha ziemi na osiedle robotnicze, złożone z 313 osad. Powierzchnia każdej osady ma wynieść 800 m². Wszelkie prace terenowe, poprzedzające budowę domków, już wykonano, jednakże do samej budowy domków w r. 1934 nie przystąpiono, gdyż gmina nie uzyskała kredytów. Program budowy będzie częściowo zrealizowany dopiero w roku bieżącym, dzięki przyznaniu kredytów przez Towarzystwo Osiedli Robotniczych.”*

Rada miasta wydzierżawiła ten teren bezpłatnie w 1935 roku. Obowiązkiem każdego z właścicieli było natychmiastowe rozpoczęcie prac budowlanych według ustandaryzowanego projektu. Władze twierdzy toruńskiej donosiły zarządowi Towarzystwa, że właściciele “często nie stosują się do wydanych zarządzeń, lecz samowolnie zmieniają plan i konstrukcję budowy”, najczęściej przekraczając wysokość lub budując bez piwnic. W przypadku ulicy Tramwajowej i Kombajnowej wybudowano jedynie rząd tymczasowych zabudowań w tyłach działek, rezerwując część frontową na domy właściwe, które, zdarza się, że nie powstały do dziś. Po przybyciu do Torunia Armii Czerwonej, u zbiegu ulic Polnej i Grudziądzkiej powstało osiedle dla czerwonoarmistów i ich rodzin oraz osiedle domów wielorodzinnych przy ul. Rolniczej. Wokół ulic Elektrycznej i Traktorowej zbudowano wiele nowych domów jednorodzinnych i cały czas powstają nowe, a przy ul. Grudziądzkiej nowe bloki, przez co osiedle straciło swój pierwotny robotniczy charakter.

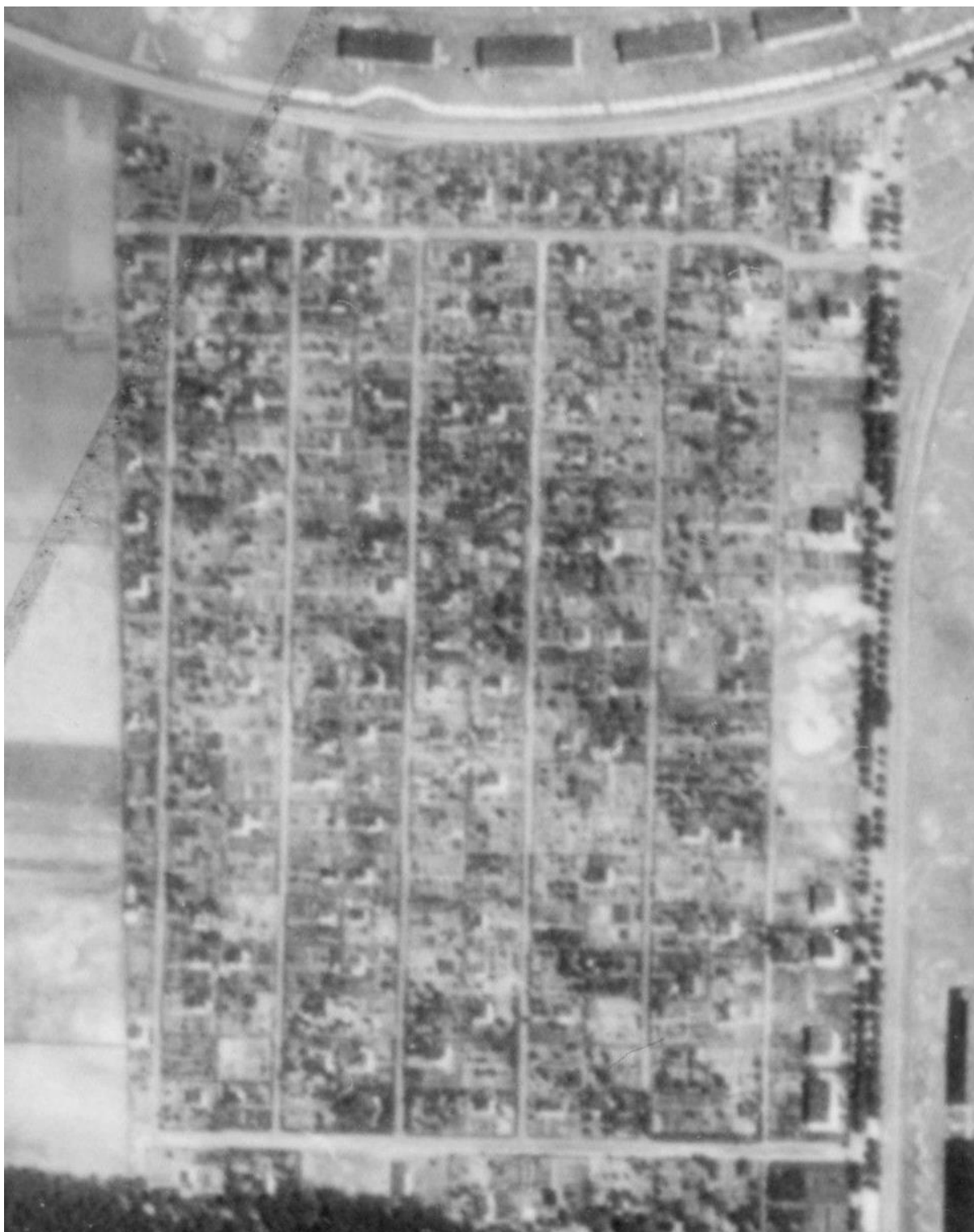
e. Działki św. Józefa - Ogródki działkowe im króla Jana Sobieskiego

Orientacyjny plan miasta Torunia. Zaznaczono Dworzec Północ, Folwark Bielany i Ogródki Działkowe im. Króla Jana Sobieskiego.

“Słowo Pomorskie” w 1932 r. pisało o działkach w taki sposób: “Obszar nowych ogródków działkowych wynosi ok. 100 morgów, do czego dodać trzeba 30 morgów lasu, przeznaczonego dla przyjemności działkowców letnią porą, gdy miło będzie po znoej pracy z działkami spocząć w ożywym cieniu drzew. Do ogrodzenia tak znacznego obszaru trzeba było 1660 m płotu, który

wykonano kosztem 12 500 zł. Położenie ogródków jest idealne: od wschodu graniczy niezabudowana część ul. św. Józefa, od południa i zachodu las bielański, od północy tor kolejowy Toruń-Uniślaw. (...) Teren przeznaczony na działki ogródkowe przewiduje 234 działki po 500 m, z czego przydzielono 100. (...) Korporacje miejskie wydzierżawiły teren Towarzystwu na 25 lat, po których upływie odnowienie dzierżawy jest zapewnione. Ziemia jest bardzo dobra, urodzajnej gleby jest warstwa grubości 30-50 cm; wody zaskórnej jest pod dostatkiem. Dotąd założono 1 pompę i 9 studzien skrzynkowych; zamówionych jest dalszych 5 pomp (tzw. abisyńskich). Kilka dni temu zwiedzaliśmy tereny nowych ogródków działkowych, które do niedawna jeszcze były obszarem uprawy czysto rolniczej”.

Zdjęcie lotnicze z 1944 roku. Od strony ul. Św. Józefa widoczne są działki budowlane. Na ogródkach działkowych kształt części zabudowań wskazuje również na funkcje mieszkalne.

Chociaż deklaratorywnie wszystkie ogrody działkowe w Toruniu miały pełnić funkcję wyłącznie rekreacyjną i stanowić wsparcie domowego budżetu, finalnie większość została zasiedlona. W 1936 roku księgi adresowe wymieniają tu zamieszkałych na stałe: Jana Michalskiego, robotnika Franciszka Nowakowskiego, wdowa Józefa Piskalska i cieśla Roman Piskalski, robotnicy Adam i Franciszek Rindfleisch, murarz Stanisław Ciermiński, kowal Władysław Gładkowski, murarz Zygmunt Kaliszewski, robotnik Bronisław Maliszewski.

Do tej pory działki św. Józefa w obiegowej opinii miały być osiedlem "oficerskim". Księgi adresowe temu przeczą, pośród stałych mieszkańców dominują zdecydowanie przedstawiciele klasy robotniczej. Wyjątkiem na listach mieszkańców jest Dewler Sacharow, emerytowany oficer, podoficer zawodowy Marjan Górzyński. Być może "oficerska" część stanowiła tylko reprezentacyjna pierzeja od ul. św. Józefa. "Słowo Pomorskie" zdaje się tą tezę potwierdzać: "*Front przylegający do ul. św. Józefa przeznaczony jest na zabudowę. Jest tu 30 działek budowlanych po 600 m. kw., z których 7 już przydzielono.*"⁵⁶

Działki św. Józefa reprezentują dziś jeden z modeli propagowany przez towarzystwa zajmujące się budową domów robotniczych. Domy te miały zaspokajać potrzeby mieszkaniowe, ale też być podstawą samowystarczalności poprzez posiadanie ogródka oraz możliwość podnajęcia piętrowego lub budynku gospodarczego lokatorom. Tak, jak na działkach PZWANN, tak i tu bardzo często jedna posesja zamieszkiwana jest przez dwie rodziny: właściciela i lokatorów.

⁵⁶ "Słowo Pomorskie", 30 października 1932, s. 13.

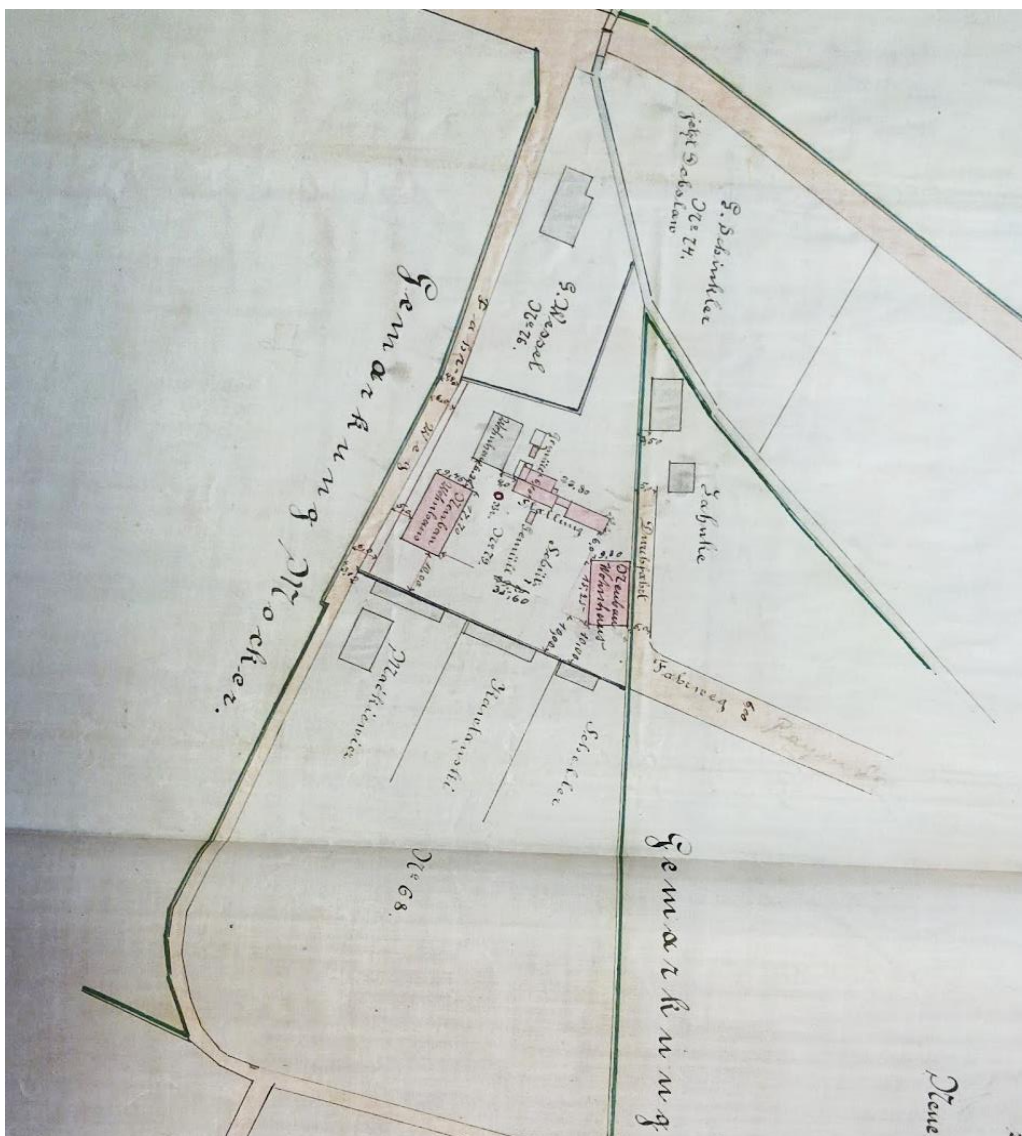
f. Małe Mokre

Wieś Mokre tradycyjnie dzieli się na Małe i Wielkie Mokre⁵⁷. Małe to “nowe” Mokre znajdujące się na zachód od ul. Grudziądzkiej. Współcześnie pokrywa się on w większości z obszarem włączonym w 2021 roku do okręgu Chełmińskie, czyli północną częścią dawnego okręgu Staromiejskie ograniczonym ulicami: Odrodzenia, Warneńczyka, Grudziądką, Wybickiego (Trasa Średnicowa) i Szosą Chełmińską. Oczywiście, część z opisanego obszaru zawiera w sobie historyczne Chełmińskie Przedmieście - są to głównie działki zlokalizowane między Szosą Chełmińską, Grudziądką, PCK, Podgórną, Graniczną, Małachowskiego łącząc się ponownie z Szosą Chełmińską przy Trasie Średnicowej. Mokre właściwe koncentruje się wzdłuż ul. Kościuszki, gdzie znajdują się do dziś zabudowania urzędu gminy zachowane w całości wraz z posadzonym przed nimi dębem, obecnie pomnikiem przyrody oraz kościół pw. Chrystusa Króla, młyny Gersona i spirytusownia. Dla Małego Mokrego osią zabudowy jest ul. Podgórna, cerkiew i dawny kościół św. Jerzego, obecnie kościół Matki Boskiej Zwycięskiej i fabryka kotłów obecnie “Bumar”. Przez “Małe Mokre” płynęła również skośnie mała Struga Toruńska, nadal czytelna na mapach i w terenie, ale mimo to na pewnym odcinku zabudowana w poprzek i zniszczona (róg PCK i Podgórnej, budynek Marrow). Historycznie Małe Mokre miało zdecydowanie bardziej rolniczo-ogrodniczy charakter. To właśnie tu zlokalizowane były bardzo znane zakłady ogrodnicze Hozakowskiego i Hentschla. W XVIII wieku na Mokrem znajdowało się 118 domów mieszkalnych i 108 chat, a wieś liczyła 924 mieszkańców, głównie osób polskojęzycznych. Podczas oblężenia krzyżackiego w czasie wojny trzynastoletniej, wieś Mokre została spalona. Również uległa częściowemu spaleni w czasie wojen szwedzkich w 1629 i 1658 roku

Ze względu na skomplikowany kształt granic Chełmińskiego Przedmieścia i Mokrego, mieszkańcom trudno jest zlokalizować prawidłowo przynależność swojego miejsca zamieszkania, ponieważ budynki przy tej samej ulicy, a nawet sąsiednie mogą znajdować się na Mokrem i Chełmińskim, co ilustruje poniższy przykład. Zielone linie ograniczają własność miasta Torunia, czyli należą do Chełmińskiego Przedmieścia. Jest to skrzyżowanie ul. PCK i Podgórnej. W tym

⁵⁷ M. Superczyński, op. cit., s. 131.

przypadku numery nieparzyste ul. PCK znajdowały się we wsi Mokre, a parzyste oraz część działek przy ul. Podgórną znajdowały się na Chełmińskim Przedmieściu w Toruniu.

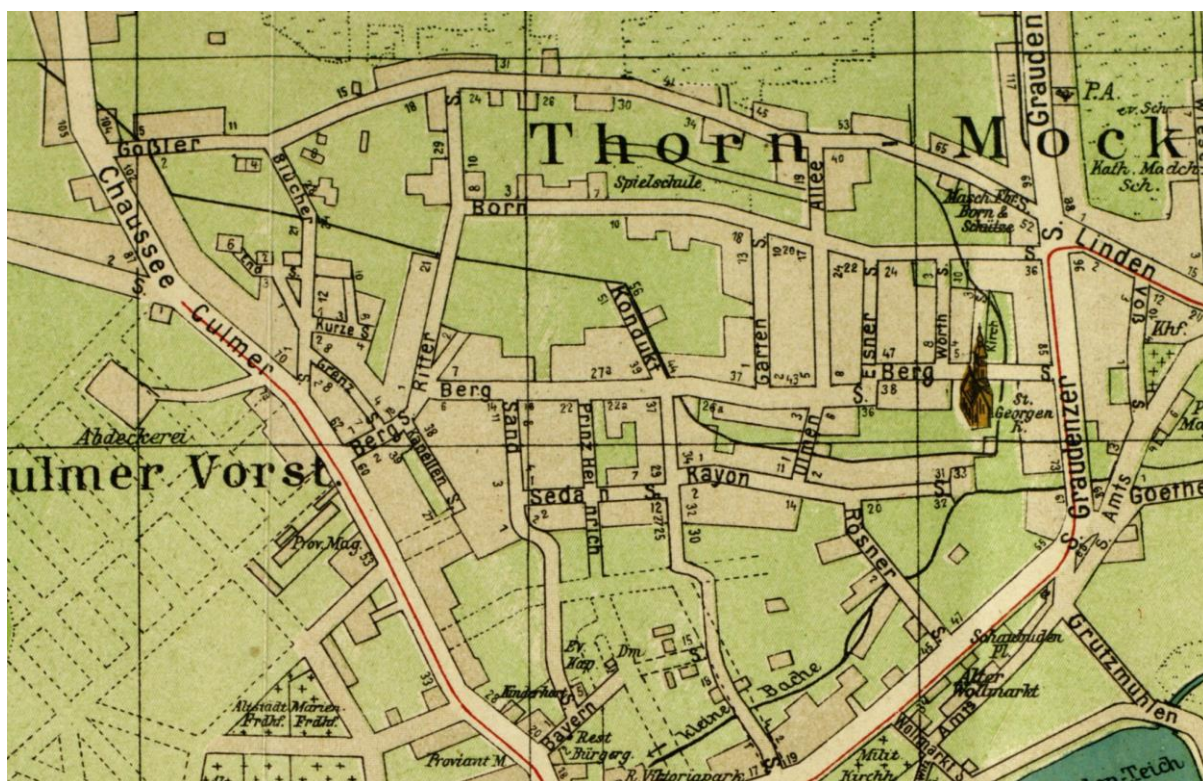

Ul. PCK i Podgórná, plan sytuacyjny nieruchomości. Źródło: Archiwum Państwowe w Toruniu.

Mokre w 1906 roku zostało włączone do granic administracyjnych miasta Torunia, natomiast nie zmieniło to podziału administracyjnego. Na wszystkich późniejszych planach miasta i w źródłach nadal osobno pojawia się Mokre i Chełmińskie i nie zmieniają one swojego położenia.

Zdjęcie lotnicze z dwudziestolecia międzywojennego. Na południu widoczny jest staw Kaszownik, na wschodzie Szosa Chełmińska. Znaczna część obszaru na wschodzie to Małe Mokre. Źródło: Muzeum Okręgowe w Toruniu.

Widoczna na planie Kondukt-Strasse to obecna ul. PCK. Czarnymi liniami zaznaczono przebieg Strugi Toruńskiej. Na planie nie ma jeszcze ul. Legionów i Dekerta oraz Młodzieżowej, są wytyczone linią przerywaną. Czerwoną linią zaznaczono przebieg linii tramwajowych.